

On iki Şəhrivər kitabı

(Dörd bölümde)

«« kitabın dördüncü bölümündəkilər»»

Ağayı Piyşəvərinin Azərbaycan Xəlinin Səlahiyyətədar Şəxsiyyətlərinin Konfransında Etdiyi Bəyanat	81
Qət'namə	84
Dövlət və Azərbaycan Nümayəndələri Arasında Müvafiqət Olunmuş Qərarəadın Mətni	85
Ağayı Piyşəvərinin Radio Müqabilinə Söylədiyə Tarixi Nitqi	87
Ağayı Piyşəvərinin Azərbaycan Məclis Mmillisinin Axirinci İclasındaki Nitqin Xülasəsi	90
Bir Qədər Də İrənin Ümumi Vəziyyətindən Danışmaq Lazımdır	93
Bir Neçə Kəlimə Də Müvafiqətnamə Həqqində Demək Lazımdır	95
Yeni Dövr, Yeni Şüarlar	96

Dördüncü bölüm

Ağayi Pişəvərinin Azərbaycan Xəلقىnin Səlahiyyətədarşəxsiyyətlərinin Konfransında Etdiyi Bəyanat

Biz Tehrana varid olduqda jandarm və sayir müstəhfizlərin çəngindən xilas olub özlərini bizə yaxınlaşdırən əşxasın simasında və hərəkətində bunu aşikar surətdə gördük. Təyyarə meydanına gəlib çıxmağa müvəffəq olan Tehran azadixahlarının şüarları bizim ruhumuzu titrədirdi:

Siz bizə nicat verdiz, siz İran xəlqini əsarətdən xilas etdiz, amandı iştibah etməyin! Azadlığımız sizin düzgün hərəkət etməyinizə bağlıdır.

Yaşasın Azərbaycanın qəhrəman xəlqi!

Yaşasın azadlığımızın məş'əldarı olan Azərbaycan azadixahları!

Bu şüarlar Azərbaycan xəlqinin başlarının ucalmasına, onların tək özünü idarə etmək deyil, bəlkə, bütün İran xəlqinə nicat vermək iste'dadına malik olduğunu bir daha isbat etmiş oldu. Hələ nehzətimiz başlanan gündən Tehran və sayir İran şəhərlərində müntəşir olan ruznamələrin «Gəlin bizə də nicat verin!» şüarlarını biz hənuz unutmamışıq. Mən mütəəssifəm burada İran zəməmdarlarından birinin sözünü deməyə məcbur oluram. Danışığımızın ciddi və şirin bir yerində söz Azərbaycan valisinin tə'yini ətrafına gəldi. Ağayi zəməmdar «sizdə ki vali olabilən bir adam yoxdur» dedi. Mənim ona verdiyim cəvabi yəqin edirəm siz çox gözəl hiss edirsiniz, onu təkrar etməyə ehtiyac yoxdur. Bununla istəyirəm Tehran Hökumətinin nə kimi adamlar əlində olduğunu göstərəm və istəyirəm biləsiniz ki, şayəd o zəməmdar səhvən bu sözü deməmişdir, onun düşüncəsi və anlağı bundan yuxarı ola bilməz. Tehran cəmaəti isə bu kimi zəməmdarları öz başından kənar etməyə qadir deyildir. Bu kimilərin bizə: «Siz başladığınız böyük işləri yarımçıqlıq qoyub, gəlin bizim boyunduruğumuzun altına girin!» Deməsi, aya böyük həqsizlik deyildir? Çün biz İranın mərkəzi hesab olunuruq, ona görə də əşrəf məxluqatıq, demək ən sadə bir insanın ruhunu üsyana vadar etməyə kifayət etərmizmi?

Bununla belə məşhur riyazidan və alimin sözünü təkrar edib demək lazımdır ki, «Ba vicudi in yer dolanır» yəni Azərbaycan xəlqi mütəməddin, fədakar və layiq bir millətdir, o özünü idarə etdiyi kimi bütün İran xəlqinin azadlığının ələmdarıdır.

Söz, bizim Tehran ilə danışdığımız barəsində idi. Bildiyiniz kimi Sədr və Həkiymi kabinetləri kəklik kimi başlarını qara quylayıb dünyadan xəbərləri olmadıqları üçün milli nehzətimizi silah gücü ilə dayandırmaq fikrində idilər. Onların nəzərində Azərbaycan xəlqi Zülfüqari, Kor Mircavad, Əbülqasım Cəvan, Əmir Nüsərt və Sadiq Müctehidi kimi xəlq düşmənlərindən ibarət idi. Ona görə bizim həq sözlərimizi eşitmək əvəzində onların barmağı ilə rəqs edib, bizim içərimizdə üsyan tövlid etmək kimi əhməqanə ümid üzərində hərəkət edirdilər. Nəhayət fədailərimizin zərb şəsti onların arzularını puça çıxardı. Biləxərə Tehran anladı ki, zor ilə Azərbaycan xəlqinin iradəsini sındırmaq olmaz. Nəhayət ona görə irtica' ərkanında müxtəsər təzəlzül əmələ gəldi, nəhayət azadiyxah ünsürlərin köməyi ilə Həkiymi hökuməti yığılıb çox az bir əksəriyyətlə irticai məclis Qəvamülsəltənə kabinetinin vicuda gətirdi. Quamavslitnə kabinetini zor və güc siyasətini dəyişdirib sülh yolu ilə cəvab verməli olduğundan onun rəsmi də'vətini qəbul edib Məclis Milli və Milli Hökumətimizin dəsturu ilə istədiyimizi sülh və müsəlimət yolu ilə əldə etmək üçün tehrana getdik.

Bunu gərək hamı bilsin ki, biz tehrandan yeni bir şey tələb etmərdik. Çünki biz istədiyimizi almağa müvəffəq olmuşuq, qarşımızda duran məsələ adamlarımızı qan tökmədən saxlamaq məsələsidir. Bir də biz istədiklərimizi İran hüduvunda həyata keçirməyi hədəf qərar verdiyimizi də unutmamışıq. Bilirsiniz ki, hənuz indiyə qədər biz xaricə və cəng vizarətxanaları təşkil etməmişik. Qoşunlarımız xəlq qoşunları adlanır. Xəlq qoşununun vəziyyəti və məqsədi rəsmi dövlət qoşunundan təməmilə başqadır, xəlq qoşunu daxili əmniyyət və milli azadlığımızı tə'min etmək məqsədi ilə təşkil edilən bir qüvvədir. Pulumuz, bayrağımız və ünvanımız isə biləxərə ümum İran əsasında, binabərin bu vəziyyət uzun müddət davam edə bilməzdi, biləxərə gərək mərkəzi hökumət ilə təklifimiz mə'lum olaydı. Bu təklifi mu'yən etmək üçün ağayi Qəvamülsəltənənin sülh əlini rədd etməyib tehrana getdik, hətta mən özüm şədiddə məriz olduğuma baxmayaraq məsələnin daha tez həll olunması məqsədi ilə səmimi yoldaşlarımla və təbiblərin tövsiyəsinə baxmayaraq şəxsən ağayi Qəvamın də'vətini qəbul edib heyət ilə bərabər müsafirət etdim. İstər xüsusi görüşlərimizdə, istərsə rəsmi görüşlərdə biz xəlqimizin asayiş və sülh yolu ilə ixtilafati həll etməyə hazır olduğunu söylədik. Ağayi Qəvamülsəltənə və sayir dövlət nümayəndələri ümumiyyətlə bizim fikirimizə müvafiqət izhar edirdilər, lakin əməldə dövlətin 7-

maddədən ibarət olan təsvibnaməsindən təcavüz etməyə hazır olmaq istəmədilər. Siz əlbəttə nümayəndələr heyətinin müzakirələr haqqında verdiyi rəsmi e'lamıyyəni eşitməmişiz. Bizim gizli siyasətimiz olmadığına görə müzakirənin təfsilini dünyaya e'lam etdik və bildirdik ki, Tehran Hökuməti bizdən məğlub bir qüvvə kimi qeyd şərtsiz təslim olmaq tələb edir. Bu isə gülünc vəziyyət meydana çıxarırdı. Biz dedik vaxtı ki, dövlət təsvibnaməsi ayeyi asimani kimi təğyirnapəzir imiş, bu ısrar ilə bizi tehrana də'vət etmək nəyə görə idi?

Tehran rəsmi məqamatının sözləri Təbrizdə ağayi Bəyat tərəfindən danışılan sözlərin eyni idi, onlar həmişə olduğu kimi qanun əsasıdan və üsuldan bəhs edib səfətə ilə mövzui ört - basdır etməyə çalışırdılar.

Biz əvvəl gün dedik biz diplomat dəyilik, vəli qanun əsası və sayir qanunlardan özümüzə görə iltifa'imiz vardır. Biz indiyə qədər qanun əsasının əsas məsələlərinin məsəkut qalmasını da bilirik, biz qanun əsasının Rizaxanın diktatorluğu üçün təğyir verilməsindən bixəbər dəyilik. Biz irani bürümüş biqanunluqların sərmənşəyini də bilirik, biz amrikadan gəlməmişik, iranlıyıq və iranda qanunların nə şəkildə icra edildiyindən xəbərimiz vardır. İndi də iranda kimlərin hökumət etdiyini və İran millətinin bu əşxasa olan nəzərini də bilirik. Gəlin sadə danışaq, Azərbaycan xəlqi bir gün istibdad əleyhinə qiyam edib qanun əsasını vicuda gətirdi və Milli Hökumət binasını qurdu. Tehran mürtəcə'ləri isə yarım qərn müddətində onu məsəkut qoyub cürbəcür vasitələr ilə xəlqi hakimiyyətdən məhrum etdilər. İndi isə Azərbaycan ikinci hərəkəti ilə o həqqi diriltmək istəyir, fəqət buna cavab vermək lazımdır. Xalisə yerlərinin bölünməsi və dövlət yerlərinin qasiblər əlindən alınib və əkinçilər arasında təqsimini qanun əsası mən' etməmişdir. Qanun xəlqin iradəsidir. Azərbaycan kəndlisi artıq öz həqqini almışdır, öz iradəsi ilə bu kəndləri bölmüşdür. Dövlət isə bütün İran Azərbaycan ilə həmrəng olmaq üçün bu işi bütün əyalət və vilayətlərdə əməli etməlidir.

Biz hətta ixtilafi rəf' etmək üçün böyük güzəştlərə hazır olub dedik: Ancaq bizə imkan verin Azərbaycan xəlqi öz əyalət əncüməni vasitəsilə dövlət idarələrinin mə'murlarını və əyalətin valisini dövlətə pişnahad etsin və bunların hökmi mərkəzi dövlət tərəfindən sadir olsun və bunlar sadə bir söz ilə desək Azərbaycanı idarə etsinlər.

Tehran hökuməti tək Məlik Mədəni, tək Emir Nüsərt, tək Səmsam Bəxtiyari üçün qayıllı olan bu həqqi Azərbaycanlılar üçün qayıllı olmaq istəmədi. Qanun əsasıya muğayir olan idareyi küllə jandarmerini belə bizə qanuni müəssisə adlandırıb onun vəhşət tövliid edən nifuzunu Azərbaycana qaytarmaq istədi. Xəlq qoşunlarını adi nizam vəziyyə hesab edib onun fərmandehlərini də tehrandan göndərmək kimi pişnahadları meydana sürdü.

Biz çox gözəl bildirdik ki, Azərbaycan xəlqi Şəhrivərin üçündə özlərinin həqiqi simalarını göstərən əfsər paltarı geymiş yalançı pəhləvanlara nə cür baxır və yenə də bildirdik ki, Səttarxan evladı tehranın tiriaki sərhənglərinin mə'suqələrinin buxçasını hamama daşımağa artıq təhəmmül edə bilməz. Ona görə də onların bu xüsusda etdikləri pişnahadı rədd edib dedik: Dövlət tərəfindən bir neçə nəfər Azərbaycana gəlsin, burada məsələ tərəfeynin rizayəti ilə həll edilsin və bir də biz Tehran hökumətinə bildirdik ki, Azərbaycan qoşunu xəlq qoşunu və azadlıq qoşunudur. Onu İran xəlqinin azadlığını məhv etməyə məcbur etmək olmaz. Xəlqimiz öz qoşununu idarə etməkdən aciz dəyildir. Əgər Tehran doğrudan da Azərbaycanlıları iranlı bilirə bizim pişnahad etdiyimiz əşxası qoşunun fərmandehliyinə tə'yin etsin. Bu isə onların xoşuna gələn dəyil idi, onlar irani tehrandan ibarət bilir və iranda hakimiyyəti fəqət beş üç nəfərə münhəsir hesab edirlər.

Bir də bizə fərmandehi küllə quvanın və bə'zi qeyriəməsül məqamatın bu işə razı ola bilməyəcəyini andırmaq istədilər.

Biz fərmandehi küllə quva məsələsini məşrutə əsası mucibincə təfsir edirik. Bizcə fərmandehi küllə quva fəqət Məclis Şövrəyi Millinin xariclərə e'lan etmək istədiyi hərbi fərmanı imza edər. Onun cari işlərə qarışması qeyri məsül olduğuna görə azadlıq və məşrutə qanununa muğayirdir.

Rizaxan həmin fərmandehlik ixtiyarından istifadə edib iranda azadlığın rişəsini kəsdi və irani bildiyimiz kimi fəlakətlərə sövq elədi. İndi də fərmandehi küllə qüvəyi mütləq yaratmaq İran xəlqinin, İran azadlığının xilafıdır və qeyri məsül məqamlar əgər bu işdə ısrar edərlər isə iranda böyük hadisələr vicuda gələr və mə'lum dəyil bu tamah qeyri məsül məqamatın nəfinə tamam ola bilər.

Zahirdə sadə görünən saziş məsələsini bu nəhv ilə səfəstəyə döndərüb bizi onbeş gün tehranda mətəl etdikdən sonra nəticəsiz Azərbaycana qayıtmağa məcbur etdilər.

Sözün qisasi budur ki, Tehran hey'ət hakiməsi bizim başladığımız böyük işləri təmamilə ortadan aparıb, beş ay bundan əvvəlki kimi şəhərlərimizi köhnə qəbristanlara, zəlalət və fişardan təza xilas olmuş xəlqimizi, jandarmar, oğru, müxənnəs və cani mə'murların ayaqları altına salmağa çalışırlar. Sözün canı da burasındadır ki, qanun əsasi və sayir qanunları da bədbəxtanə bu məqsəd üçün alət qərar vermişdilər.

Bir də məsələ tək Azərbaycan məsələsi dəyildir, söz bütün iranda azadlıq, demokratlıq üsulunun yayılması üstündədir. Tehran hey'ət hakiməsini və Tehran böyük feodal və yer sahiblərini qorxuya salan da burasıdır. Onlar qanun əsasi ünvanı altında bütün xəlqin hüququnu məhv etməyə çalışırlar.

Biz çox sadə adamlarıq, leykən sadəliyimiz o qədər dəyildir ki, kasanın altında gizlədilen yarım kasanı görəbilməyə. Biz diplomat dəyilik, lakin xoruzun quyruğunu görməkdən izimiz yoxdur.

Dava hamısı Molla Nəsərəddinin yorqanı, yəni kəndlinin aldığı topraq və xəlqin aldığı hakimiyyət üstündə dir.

Bunu irtica' ünsürlərinin boşqablarının dibini yalayan Tehran irticai mətbu'atının zuvza çəkməsinə baxmayaraq bütün İran xəlqi düşünüb anlamışdır, söz Azərbaycanın irandan ayrılması barəsində dəyildir, bunu iddia edən də yoxdur. Biz hərgiz bu iddiani irəli sürməmişik. Söz məşrutənin, demokrasi üsulunun iranda icra edilməsi və bizim başladığımız böyük islahat proqramının bütün məmləkət hüdudunda həyata keçirilməsi üstündədir...

Bizim artıq ayri yolumuz yoxdur, başladığımız islahati poza bilmərik, Tehran isə bütün İran xəlqinin həqqi hakimiyyətini təsdiq edib məmləkəti fəlakət və hərc - mərcdən nicat vermək yolunda ciddi qədəmlər götürməlidir.

Ağayi Qəvamülsəltənə gerek bilsin ki, dünya dəyişib, hətta iranda yeni nəsil vicuda gəlmişdir.

Bu nəsili yarım qərn bundan irəliki tərtəfəkkür və üsul ilə idarə etmək olmaz. Bir də hiss olunurdu ki, hey'ət vüzərə arasında təvafüq nəzər yoxdur. Əslən vəzirlərin əksəri təsadüfi adamlardır ki, şəxs ağayi Qəvamülsəltənə xüsusi və dustanə münasibat mülahizəsilə kabinetə də'vət etmişdir.

Bunların da hər birisinin başı bir yerə bağlıdır, hətta şayiət var idi ki, bə'zi təza ərsəyə gəlmiş «qoca» dərbar xanımlarının da dövlət ə'zasına tə'sirləri vardır.

Tehran vaqiən məxuf, vaqiən xəternak, vaqiən irani fəlakətə və İran xəlqini aclığa, beçaralığa, gədəliyə sövq edən bir mərkəzə fəsaddır.

Biz ciddən sülh və sazişə və iranın təmamiyyət ərzisinə talib və tərəfdar olduğumuz halda tehrandan bir nicat gözləyə bilmərik. Ağayi Qəvamülsəltənənin kabinetə davamlı bir kabinetə o vəqt ola bilərdi ki, Azərbaycan xəlqi ilə kənara gələydi, mütəəssifanə bu günə qədər bu xüsusda ciddi bir qədəm götürməyə müvəffəq olabilməmişdir.

Bizim hüsn zənn və fədakarlığımız, kabinetə üçün böyük bir şans idi ki, mütəəssifanə ağayi Qəvam ondan hənuz istifadə edə bilmir.

İstəyirəm sizi inandırım ki, kabinetə əzasından bə'zisinin xüsusi və şəxsi nəzərləri ağayi Qəvamülsəltənənin rəftarında belə dərin bir tə'sir bağışlamışdır. Məsələni şayəd vəzirlərdən bir parası bizdə tiriak qanununun icrası səbəbilə Azərbaycanlılara qanlı və gəddar düşmən kəsilmiş onun nəzəri ağayi Qəvamülsəltənənin rəftarında münəkis olmuşdur.

Mütəəssifanə ağayi Qəvamülsəltənənin Azərbaycan məsələsi haqqında sadır etdiyi iblağiyəni təcziyə etməyə fürsət yoxdur. Bu rəsmi sənəddə bizi heyretə salan nəft və intixabat mövzuunun ortalığa çəkilməsi və həqiqətdə onların girov saxlanmasıdır.

Əvvəllən nəft məsələsi sadə iqtisadi və xarici siyasətə aid bir məsələdir. Bunu Azərbaycan məsələsinə qarışdırmaq heç bir məntiq ilə düz gəlmir.

Biləxərə Azərbaycan məsələsinin daxili bir məsələ olduğunu hətta ağayi Qəvamülsəltənə özü də təsdiq və e'lan etmişdir.

İntixabatın e'lanı və onun ümum iranda azad bir surətdə əmələ gəlməsinə kimsə mane deyildir. Məgər inəki təsevvür edək dövlət keçmiş səhnələri təkrar etmək istəyir.

Məsələni istəyir ki, azərbaycanda hər yerdə olduğu kimi pul, güc, təhdid və tətmi' ilə bir iddə oğru, xain, mürtece', millət nümayəndəsi naminə məclis kürsüləri işğal etsinlər.

Əgər məqsəd bu isə azərbaycanlı belə bir məclisə nifrət və inzicar ilə baxar və ağayi Qəvamın İttihad Cəmahir Şovrəvi müqabilində etdiyi tə'əhhüdə həmin bu məclisin böyük əngəl olabilməsini hətta onun özü də inkar edə bilməz. Bunların hamısını nəzərə alaraq biz dövlətə məsləhət görürük ki, Azərbaycan xəlqi ilə sadə və səmimi surətdə danışığa başlayıb onlardan o güzəştləri tələb etməsin ki, onun qəbulu bu xəlf üçün ölüm - dirim məsələsidir. Buna azərbaycanlı heç bir vəchilə hazır ola bilməz və olmayacaqdır.

Bunların hamısı ilə bərabər, işin sülh yolu ilə həll edilməsindən hənz mə'yus dəyilik və bizim tərəfimizdən indiki aramışı pozmaq üçün qədəm götürülməyəcəkdir. Hətta sərhədlərimizə göndərilən sərbaz və jandarm dəstələri də bizi təhrik edə bilməz. Qorxmaq məsələsinə gəldikdə güman edirəm bütün Tehran mürtece'ləri və Kor Mmircavad və Əmir Nüsərt və sayir fərari xəlf düşmənləri məsələni, Zülfüqari ilə bərabər bu işi təcrübədən keçirmişlərdir. Biz Həkiymi və Sədr kabinəsi zəmani dediyimiz sözü yenə də təkrar edirik:

Azərbaycana silah ilə gəlmək od ilə oynamaq deməkdir! Biz ağayi Qəvami ondan aqil bilirik ki, öz əlilə bu həriqi müştə'il etməyə iqdām etsin, əgər bu iş qabağa gəlsə xəlfimiz, elimiz və cəmaətimiz, arvatlı - kişili bir tən vahid kimi ayağa qalxacaq və topərağımıza uzanan xain və mürdar əlləri həmişəlik qət' edəcəkdir!

**Yaşasın Azərbaycan Xəlfinin Milli Birliyi!
Yaşasın bu Birliyi vicuda gətirən Firqəmiz!**

Yaşasın İran xəlqlərinin üzünə azadlıq qapusu açan qəhrəman Fə dai və rəşid Qoşunlarımız!

***

Çarşənbə günü axşam saat 8- də Azərbaycan dövlət teatrısı salonunda müxtəlif təbəqələrin iştiraki ilə böyük tənəli bir konfrans təşkil tapdı.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Sədry Azərbaycan Milli Hökumətinin Baş Vəziri və xəlfimizin sevimli rəhbəri ağayi Piyşəvəri Azərbaycan nümayəndələri heyətinin Tehran hökuməti ilə apardığı müzakirələr xüsusunda təfsilən danışıdılar.

Ağayi Piyşəvərinin bəyanatı ehsasatla qarşılanıb və hazırlar tərəfindən dəfələrlə alqışlandı.

Sonra ağayi Piyşəvərinin bəyanatı Fars dilində verildi. Nəhayət konfransda iştirak edənlər ağayi Piyşəvərinin guzarış və mə'ruzəsini eşitdikdən sonra bu qət'naməni ümumiyyətlə təsvib etdilər.

Qət'namə

Çarşənbə günü Ordibehişt ayının 25-də axşam saat səkəxiz təmamda, Təbriz dövlət teatrısı binasında müxtəlif təbəqələrindən təşkil olunmuş ümumi konfransda, Azərbaycan xəlfinin tehrana göndərilən nümayəndələrinin rəyisi və Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Sədri ağayi Piyşəvərinin tehranda aparılan müzakirənin guzarışını eşidərək aşağıdakı qərara gəldik:

Nümayəndə heyətinin Tehran Hökuməti və məxsusən şəxs ağayi Qəvamülsəltənə ilə apardığı danışıqlarda izhar etdiyi nəzəriyyəsinə bir rəy ilə təsvib edib onların Azərbaycan xəlfinin azadlığını və milli mənafə'ini şəhəmtlə difa' etdiklərini təqdir və təmciid edirik.

Biz Azərbaycan Xəlqi ümid edirik ki, Tehran Hökuməti ilə aparılan danışıqlar Azərbaycan məsələsini sülh yolu ilə həll edəcəkdir.

Bizim nümayəndələrimiz Tehran hökumətindən olan adilənə dəxastları bir daha Azərbaycan xəlqinin sülhtələb bir xəlq olduğunu isbat etdi. Azərbaycan xəlqi, bütün İran millətinin həqiqi demokrasi və azadlığını hifz etməklə bərabər İran daxilində olmağa və onun həqiqi istiqlalını hifz etməklə bərabər özünün azadlığını hifz edəcəkdir.

Əgər Tehran hökumətinin bəzi mürtəcə' ənasürün təhriki nəticəsində Azərbaycan millətini bir daha öz əsarəti altına almaq və ya xəlqimizin azadlığına təcavüz etmək istərsə biz Azərbaycan Xəlqi vahid bir tən kimi axirinci qətərə qanımız qalana qədər mübarizəyə hazırıq.

***

Ağayi Piyşəverinin yuxarıda yazdığımız tarixi nitqi beş dəqiqə fasilə ilə bütün dünya radiolarında təkrar edildi. Bununla Tehran hökumətinin gizli saxlamağa çalışdığı müzakirə tamamilə aşkara çıxdı. Ağayi Piyşəverinin nitqindən sonra istərsə bütün dünya bildi ki, Tehran hökuməti nehzətimizin ən əsasli səmərəsi olan topraq reformunu qəbul etməmiş, ağayi Piyşəverinin riyasəti altında göndərdiyimiz heyət, Tehran hökumətinin onları saxlamaq üçün israr ilə göstərdiyi təşəbbüslərə baxmayaraq Təbrizə müraciət etmişdir.

Bununla belə firqə suitəfahümə yol verməmək niyyəti ilə müzükirati təcdid etmək üçün hazır olduğunu müxtəlif vasitələr ilə Tehran hökumətinə bildirmiş, lakin heç vəqt Azərbaycan xəlqinin nehzət nəticəsində əldə etdiyi ixtiyaratın pozulmasına imkan verməyəcəyini də inkar etməmişdir. Nəhayət Xurdad ayının 23- də mərkəzi dövlət baş vəzirinin siyasi müavini ağayi Müzəffər Firuzun riyasəti altında Azərbaycana bir heyət göndərildi. İki gün şiddətli mübahisədən sonra tehranda natəmam qalan müvafiqətnamə aşağıdakı təfsir üzrə təkmil və imza edildi.

Mərkəzi dövlətin 12- Ordibehişt tarixli e`lamiyyəsi nümayəndələrimiz tehrandan müraciət edərkən müntəşir etdikləri e`lamiyyə zımnində qeyd edilmişdir. Burada onun təkərarından sərfnəzər edib 25/3/33 tarixdə onun təkmilində imza edilən müvafiqətnaməni eynən buraya dərc edirik.

Dövlət Və Azərbaycan Nümayəndələri Arasında Müvafiqət Olunmuş Qərardadın Mətni

Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında olan müzükiratın tə'qibində və dövlətin iki Ordibehişt 1325 tarixli, 7 maddədən ibarət və həmin nümayəndələr tərəfindən qəbul edilmiş iblağiyəni nəzərə almaq və təbadül əfkar nəticəsində təvafüq nəzər hasil oldu ki, aşağıdakı maddələr tövzih və mükəmmil ünvanı ilə tənzim olunub və icrayə qoyulsun:

1- Ci maddə: Dövlət iblağiyəsinin birinci maddəsi barəsində müvafiqət hasil oldu ki, bu cümlə ona artırılın: Maliyyə reisi də əyaləti əncümnin pişnahadı və dövlətin təsvibi ilə tə'yin olacaqdır.

2- Ci maddə: Çün dövlət iblağiyəsinin ikinci maddəsində müqərrər olmuşdur ustandar, əncümən əyalətinin nəzərini cəlb etmək şərti ilə, dövlət tərəfindən tə'yin olacaqdır, bu əslin icrası üçün müvafiqət hasil oldu ki, vəzərat kişvər, ustandarı əyaləti əncümnin pişnahad etdiyi neçə nəfərin arasından intixab edib və təsvib üçün dövlətə pişnahad etsin.

3- Cü maddə: Azərbaycanda olan axır təhəvvülatı nəzərə alaraq, dövlət indiki Məclis Milini Əyaləti Əncümən mənziləsində tanıyacaqdır. 15-ci məclis təşkil tapıb dövlət tərəfindən pişnahad olunan yeni əyaləti və vilayəti əncümən qanunu təsvib edildikdən sonra, Azərbaycan Əyaləti Əncüməninin intixabı, təsvib olmuş qanun üzrə tezliklə başlanacaqdır.

4- Cü maddə: Azərbaycan təhəvvülü və nehzəti nəticəsində nizam vəziyyə əfradından ehzar olunan qoşun ki, bu qərardadın imzasilə İran aretşi cüzündə olur və bu qoşun və fərmandehlərinin təklifini tə'yin etməkdən ötrü müvafiqət hasil oldu cənab ağayi Qəvamülsəltənə Dövləti və Azərbaycan Əyaləti Əncümni nümayəndələrindən ibarət bir komision təşkil tapıb və bu komision məsələni həll etmək yolunu tezliklə təsvib olmaqdan ötrü, pişnahad etsin.

5- Ci maddə: Müvafiqət hasil oldu ki, azərbaycanın əvayidindən yüzdə 75 fayizi məhəlli məxaric üçün ixtisas verilib və yüzdə 25 fayizi də İran məmləkətinin ümum məxarici üçün mərkəzə göndərilsin.

Təbsirə 1- Post və teleqraf, gömrük və dəmir yol və Urumiyyə dəri açəsinin keştiranlıq məxarici və əvayidi küllən dövlət öhdəsinə və dövlətə münhəsir olacaqdır və zimmən qeyd edilir ki, əyaləti və vilayəti əncümənlər və dövləti dəvayirin teleqrafi məccanən müxabirə olunacaqdır.

Təbsirə 2- Əsasi şosə yollarının saxtmanı və tə'miri dövlətin və fər'i, məhəlli yolların ehdası və tə'miri isə əyaləti əncümni öhdəsində olur.

Təbsirə 3- Azərbaycan əhalisinin İran məşərutyyətinə etdiyi böyük xidmətləri və azərbaycanın gəyur xəlqinin azadlıq və demokrasi qurmaq yolunda fədakarlığından qədirdanlıq və həqsünaslıq etməkdən ötrü dövlət qəbul edir ki, azərbaycanın gömrüki ayıdatının yüzdə 25 fayizi Azərbaycan daraülfününününin məsarifini təmin etməkdən ötrü ixtisas verilsin.

6- Cı maddə: Dövlət qəbul edir ki, Miyana ilə Təbriz arasındakı dəmir yol xətinin çəkilməsinə tezliklə başlayıb və sür'ətlə əncam versin. Mə'lumdur ki, bu işdə Azərbaycan kargərləri və mütəxəssisləri müqəddəm tutulacaqdır.

7- Ci maddə: Nizam vəzifədən başqa «Fədai» adilə təşkil tapan davtələb qoşunlar jandarməriyyə təbdil olunurlar və bu intizami qüvvələrin təklifini tə'yin etmək və həmçinin onun fərmandehlərinin tə'yini üçün müvafiqət hasil oldu ki, cənab ağayi Qəvamülsəltənə dövləti və Azərbaycan əyaləti əncümni nümayəndələrindən ibarət bir komision məhəldə təşkil tapıb və tezliklə bu məsələni həll etmək yolunu təsvibdən ötrü pişnahad etsin.

Təbsirə - Çün axır illərdə bə'zi namünasib əməllər nəticəsində əmniyyə və jandarmeri adı İran ümumi əfkari müqabilində, xüsusilə azərbaycanda müxalif və namünasib ehsasat tövlid edibdir və çün axır vəqtlərdə dövlət reisi şəxsən bu təşkilatın fərmandehliyini öhdəsinə alıb və bu idarədə islahat və nasaleh ünsürlərdən təsfiyə intizari gedir, buna görə müvafiqət olundu ki jandarmeriyə nisbət ümumi ehsasat, xüsusilə Azərbaycan əhalisinin ehsasati dövlət reisinə yetirilsin ta bu təşkilatın adını dəyişmək və onun üçün münasib bir ad intixab etməkdən ötrü lazimi qərarlar alsınlar.

8 - Ci maddə: Azərbaycan demokratik nehzətinin nəticəsində kəndçilər arasında bölünən yerlərin xüsusunda, o qismət ki dövləti xalisəcata mərbutdur, dövlət bütün məmləkətdə olan xalisələrin kəndçilər arasında bölünməsilə üsulən müvafiq olduğu üçün bu işin icrasını mane'siz bilir və bu məsələyə mərbut olan layihəni, birinci fürsətdə təsvib olmaqdan ötrü Məclis şövrayi Milliyyə pişnahad edəcəkdir. Azərbaycanın əxir təhəvvülatı nəticəsində kəndçilər arasında bölünən başqa yerlər barəsində müvafiqət hasil oldu ki, maliklərin xəsarətlərini cübran etmək və ya onların əmlakının təvizindən ötrü cənab ağayi Qəvamülsəltənə dövləti və Azərbaycan Əyaləti Əncümni nümayəndələrindən ibarət bir komision təşkil tapıb və bu komision məsələnin rah həllini təsvibdən ötrü pişnahad etsin.

9- Cu maddə: Dövlət müvafiqət edir ki, 15- ci məclis açılan kimi azadlıq və demokrasi üsulu üzrə, yə'ni ümumi, gizli, müstəqim, mütənasib, bərabər və qadınlar da şamil olmaq şərtilə tənzim olunan intixabat qanuni layihəsinə məclisə təqdim edib və onun təsvibini fəvriyyətlə istəsin və həmçinin dövlət qəbul edir Azərbaycan və ölkənin başqa nüqtələri nümayəndələrinin sayını, əhalisinin tənəsübi ilə artırmaqdan ötrü 15-ci məclis açılan günü qanuni layihəni pişnahad edib iki fəvriyyətlə onun təsvibini istəsin ta təsvibdən sonra, intixabat vəsiləsi ilə həman nüqtələrin nümayəndələrinin kəsirini tə'yin və məclisə göndərsinlər.

10- Cu maddə: Azərbaycan əyaləti 3 və 4- cü ustanlardan ibarət olacaqdır.

11- Ci maddə: Dövlət müvafiqət edir ki, Azərbaycan işlərinin yaxşı qabağa getməsi üçün ustandar, idarə reysləri və əyaləti əncümnin heyət rəisəsindən ibarət bir idari şövrə düzəlsin və bu şövrə əyaləti əncümənin nəzarəti altında vəzifəsini əncam versin.

12- Ci maddə: İki Ordibehişt 1325 tarixli dövlət iblağiyyesinin 3-cü maddəsinə, mütəvəssitə və ali mədrəsələrin təklifini təyin etmək ləhazından mübhəm olduğu üçün, bu cümlə izafə olunur: «Mütəvəssitə və ali mədrəsələrdə tədris Farsi və Azərbaycani dillərində, vizarət fərheng tərəfindən olunan islah, zəman və məkan şərayiti və demokratik üsullarla müvafiq və uyğun bir surətdə tənzim olunan proqram üzrə əməli olacaqdır.»

13- Cü maddə: Dövlət müvafiqət edir ki, azərbaycanda olan Kürdlər də bu müvafiqətnamənin məzayasından istifadə edib və dövlət iblağiyyesinin 3-cü maddəsi üzrə 5-ci ibtidayi kilasına qədər öz dillərində tədris etsinlər.

Təbsirə - azərbaycanda olan Asuri və Erməni kimi əqəlliyyətlərin də həqləri olacaqdır ki, 5-ci kilasa qədər öz ana dillərində tədris etsinlər.

14- Cü maddə: Dövlət nəzərdə tutubdur ki, bütün İran üçün demokrasi üsulu üzrə, yə'ni ümumi və gizli, müstəqim və mütəsavvi rəy ilə tənzim olunan şəhər əncümənləri qanununu təsvib olmaqdan ötrü, 15-ci məclisə pişnahad etsin. Bu qanun təsvib olan kimi, Azərbaycan və bütün İran nüqtələrində şəhər əncümənlərinin seçgisinə başlanacaqdır. Bu qanun təsvib olana dək və taza seçgilər əncam tapana qədər azərbaycanda olan indiki şəhər əncümənləri öz vəzifələrinə idamə verəcəklər.

15- Ci maddə: Bu müvafiqətnamə iki nüsxə də tənzim və mübadilə olub, dövlət heyəti və Azərbaycan əyaləti əncümənin təsvibindən sonra icraya qoyulur.

**Təbriz şəhəri 23 xurdat 1325- il
Piyşəvəri - Müzəffər Firuz**

Müvafiqətnamə xüsusunda Firqənin nəzərini də bildirmək üçün ağayi Piyşəvərinin iki nitqini burada nəql etməliyik:

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Sədri Və Azərbaycan Xəlqinin Sevimli Rəhbəri Ağayi Piyşəvərinin Dünən Gecə Radio Müqabilində Söylədiyi Tarixi Nitqi

Əziz həmvətənlər, möhtərəm azadixahlar!

Tehranda aparılan danışıqların nəticəsini oradan müraciət etdikdən sonra müfəssəl surətdə sizin nəzərinizə yetişdirdim. O gündən indi 35- gün keçir. Bu müddətdə Tehran mühitində zahiri də olsa, nəzəri cəlb etməyə bilən çoxlu təbiddülat vicuda gəlmiş, ağayi Qəvamülsəltənə naminə intişar verilən mütəəddid bəyaniyələr vasitəsi ilə irticai ünsürlərə qarşı şədidd mübarizə e'lan edilmişdir. Nəticədə kabinetinin içərisində yer tutub onun izmihlal və məhvini çalışan irticai ünsürlər mər'ub olmaqla dövlət rəisinin bizimlə yaxınlaşmaq üçün əl-qolu açılmağa başlamışdır.

Beləliklə fasid və zərərli ünsürlərin meydan-fəaliyyətini müvəqqəti olsa da məhdud edən dövlət rəyisi Azərbaycan xəlqinin başladığı böyük islahat nəqşələrindən ən əsasi olan topraq məsələsini kəndli və zəhmətkeşlər nəf'inə irəli çəkməklə bizim mühitimizdə dərin təəsir icad etdiyi üçün yeni danışıqların daha səmiymanə bir surətdə başlanıb daha tez bir zəmandə müsbət nəticə ilə qurtarmasını imkan vermişdir.

Yuxarıda işarə etdiyim danışıqlarda izhar etdiyim cümlələri məxsusən təkrar edirəm:

Dava hamısı Molla Nəsərdinin yorqanı, yəni kəndlilin aldığı topraq üstündədir. Xalisə yerlərinin dehqan və əkinçi arasında bölünməsinə qanun əsasi mən' etməmişdir. Azərbaycan kəndlisi öz iradəsi ilə bu yerləri bölmüşdür, dövlət isə bütün İran, Azərbaycan ilə həmrəng olmaq üçün bu işi əyalət və vilayətlərdə əməli etməlidir.

Bu cümlələr aydın bir surətdə göstərir ki, o vəqt bizim fikirimizi işğal edib, suizənimizə səbəb olan ən mühüm məsələ həman kənd və topraq məsələsi imiş. Bu gün e'tiraf etmək lazımdır ki, bu böyük və bu əsasi məsələnin həlli üçün ağayi Qəvamülsəltənə çox ciddi bir qədəm götürməyə müvəffəq olmuş və bu vasitə ilə arada olan fasilə azalmağa başlamış, ortada ciddi bir hüsn təfahüm zəminəsi təhiyyə edilmişdir. Əgər dövlət tərəfindən edilən ayrı güzəştlər olmasa idi belə, yenə biz bu böyük iş xatirəsinə ürəyimizi sıxıb fikirimizi narahat edən suizəni, mühitimizdən uzaqlaşdırmalı idik. Xoşbəxtənə birinci qədəmi cürət ilə götürməyə müvəffəq olan mücərrəb dövlət rəyisi ikinci böyük qədəm ilə onu daha da möhkəmləndirməyə müvəffəq oldu. O isə bizim dilimizə olan ehtiram və onun təkmili üçün meydana sürdüyümüz təqzanın səmimiyyətlə qəbulu idi.

Ağayi Qəvamülsəltənə ömründə heç bir iş görməmiş olsa belə bu bir iş ona nisbət Azərbaycan xəlqinin qəlbində dərin bir ehtiram hissi tövlid edəcək. Milli mədrəsələrimiz durduqca onun adı da firqəmizin və xəlqimizin qəhrəman başçıları kimi gələcək nəsillərimizin dilində təkrar ediləcəkdir.

Doğrudur xəlqimiz, fədailərimiz, qəhrəman firqəmiz bu həqqi özünün möhkəm iradəsi və təzəlzülnapəzir imani və xəta etməyən silahi vasitəsilə təhsil etmişdir. Bununla belə ağayi Qəvamülsəltənənin bu xüsusda kömək və müsa'idəti fəvqəladə dəyərli olmuşdur.

Əgər Tehran mühitini zəhərləyən fasid mütəəssiblərin göylərə ucaltdıqları həyhuni nəzərə alarsaq, o vəqt ağayi Qəvamülsəltənənin dəqiq və müdəbbir bir dövlət başçısı olduğu daha bərcəstə bir surətdə meydana çıxar.

Hamınız çox gözəl bilirsiniz ki, azərbaycnlılar üçün dil məsələsi həyat və mümat məsələsidir. Lakin iranlılığı Farslığa qarışdıran cahillər bunu düşünmək istəməyib Azərbaycanlıların qəlbinə dillərinin zəhərli xəncəri ilə məcəruh etməyə çalışmış və çalışırlar. Biz hənz unutmamışıq ki, doqquz ay bundan əvvəl e'lamiyəmizdə dil azadlığı barəsində meydana sürdüyümüz şüar münasibətilə bu axmaq mütəəssiblər nə əndazə də hyahu salmış və nə adlar ilə bizi töhmətləndirib meydandan çıxarmağa can atmaqda idilər.

Bu gün başımızı uca tutub iftixar ilə deyə bilərik ki, xəlqimizin möhkəm iman və sarsılmaz iradəsi sayəsində o tilismi sındırıb, dilimizin nə tək ilbtidayi mədrəsələrdə bəlkə orta və ali elmi ocaqlarda belə rəsmi olaraq tədrisinə yol açmış, idarələrimizdə dövlət dili olan Farsi dili ilə ana dilimizin yanaşı işlədilməsinə rəsiyyət verməyə müvəffəq olmuşuq. Əlbəttə bu böyük işin iftixari əsasən firqəmizə və xəlqimizə ayid dir. Lakin unutmmaq olmaz ki ağayi Qəvamülsəltənənin hüsn niyyəti, mövqə' şünaslığı və quru təəssübdən uzaq olub həqiqəti olduğu kimi görməyə olan qüdrəti bu məsələnin həllində fəvqəladə müəssir olmuşdur.

Üçüncü böyük müvəffəqiyyətimiz azərbaycanda dövlət məəmurlarının öz tərəfimizdən intixab edilməsidir. Bu yolda xəlqimiz uzun müddət mübarizə etmişdir.

Şəhərlərimizin xərabazar halda qalması, el və xəlqimizin fərhəng və behdaşt və sadə yaşayış vəsailindən məhrumiyyəti, qətə'n bu səbəbdəndir ki, tehrandan gələn məəmurların bizə ürəyi yanmayıb fəqət ciblərini doldurub geri qayıtmaq məqsədləri olmuşdur. Bundan sonra buna mətlub rəsm qətə'n ortadan gədəcək, xəlqimiz özünün intixab etdiyi əncümənlər vasitəsilə öz sərnivişini tə'yin etmək və öz idarə işçilərinin fəaliyyətini nəzarət altına almaq, öz gücü ilə fərhəng, behdaşt, iqtisad və maliyyə işlərini düzgün əsas üzərində qoymağa imkan tapacaqdır. Bu müvəffəqiyyətin mə'nası olduqca dərin və olduqca böyükdür.

Həqiqət halda, aldığımız bu həqq, hənz elə də kamil hesab ediləbilir və apardığımız şədidd mübarizənin ərzisi də bundan böyükdür. Bununla belə mühit zəmani və məkani nəzərə alarsaq görərik ki, çox böyük iş görmüşük və ağayi Qəvamülsəltənə hökuməti isə bu hədd əqəll həqqi bizə qayil olmaqala gözlənilən böyük vətəndaş müharibəsinin qabağını almış və bu vasitə ilə azərbaycana və ümum irana dəyərli bir xidmət göstərmişdir.

Mən cüziyata varid olmaq istəmirəm, laybüdd siz dövlətin intişar verdiyi 7 maddədən ibarət olan iblağiyəsini və bizim onun təknilində imza etdiyimiz müvafiqətnaməni hamınız oxumusunuz. 9- ay apardıgımız mübarizə əlbəttə ağır, şədidd və taqətfərsa olmuşdur.

Xahiş edirəm bu yolda şəhid olan qəhrəman fədailərin ehtiramına ayağa qalxıb bir dəqiqə sükut edəsiniz!

E'tiraf etməliyik ki, doqquz aylıq mübarizəmiz fəvqəladə ağır və çətin olmuşdur. Verdiyimiz qurbanlar isə bizi şədidd bir surətdə mütəəssir edir, leykən əldə etdiyimiz müvəffəqiyyətlər daha qiymətlidir. Elə qiymətlidir ki, onların mə'nasını düşündükdə çəkdiyimiz zəhmətlərin acısı yadımızdan çıxır. Azadlıq şühədalarının ruhumuzda qoyuqları təəsir yüngülleşir və tarixi xatirələr hali alır.

Bir də mənim zənnimcə büdcə azadlığı diqqətə şayandır. Biz çox gözəl bilir ki, pul olmazsa heç bir işi qabaqdan aparmaq olmaz. Bu vəqtə dək azərbaycanın gəliri mərkəzə gedib, orada əgər müxtəlis və oğrulardan artıq qalsa idi qeyri zəruri işlərə məsrəf olunurdu. Bundan sonra gəlirimizin yüzdə yetmiş beşi (75 %) öz daxili işlərimizə məsrəf ediləcəkdir. Gəlirimiz əlbəttə çox böyük dəyildir. Leikən sənaye' və fəlahəti tərəqqi verməklə biz onu çox səri' bir surətdə artırmağa müvəffəq olacayıq.

Bu vasitə ilə dir ki, biz ümid edirik başladığımız bu böyük islahata əncam verib xəlqimizi fəlakət və bədbəxtlikdən qurtarıb səadətənd və müasir bir xəlq halına salmağa müvəffəq olacağız.

Təkərar edirəm çəkdiyimiz zəhmətlər nə qədər ağır və taqətfərsa olsa belə aldığımız nəticə ondan daha böyükdür. Məxsusən o cəhətdən böyükdür ki, biz bu nəticəni davasız və qan tökülmədən əldə edəbilmişik.

İndi müxaliflərimizin, mürtəce'lərin arasında cür- bəcür danışıqlar və dedi- qudu vardır. Bə'ziləri deyə bilir ki, ağayi Qəvamülsəltənə demokratları aldatmış, bəezisi də çalışırlar isbat etsinlər ki, ağayi Qəvamülsəltənə ələ aldığı hökuməti saxlamaq üçün demokratların ətəyinə düşmüş azərbaycana pənah gətirmişdir.

Biz bu kimi sözlərə əbədən əhəmmiyyət verməməliyik, nə ağayi Qəvamülsəltənə bizim başımıza bərk qoymuş nə də biz onu aldatmaq fikirində olmuşuq. Bunlar hamısı boş sözlərdir. Hətta bizim imzaladığımız mütəqabil müvafiqətnaməni təslimə tə'bir edənələr olmuşdur, bəlkə bə'ziləri də qompuz göstərmək üçün azərbaycanı fəth etdiklərini iddi'a edə bilir. Biz öz növbəmizdə bu sözlərə gülüb onları söyləyənləri məsxərə edirik.

Burada heçəks - heçəksə təslim olmamış və kimsə də azərbaycanı təsxir etməmişdir. Biz də ağayi Qəvamülsəltənə ilə bərabər təşxis vermişik ki, xəlqin qəlbindən qalxan böyük demokratik nehzətimiz o vəqt nəticə verə bilir ki, bütün irana sirayət edərək qanuni şəkil alsın. İmzaladığımız müvafiqətnamənin bundan başqa bir tə'bir və təfsiri ola bilməz.

Xarici siyasətdə isə bizim mərkəzi dövlət ilə sazişimiz azadlıq düşmənlərini xəl' silah etdi. Artıq iste'mar siyasətinin kiçik və böyük amilləri Azərbaycan nehzətini bahana edib İran istiqlalına kəc baxa bilməyəcəklər.

Axırdə bir neçə kəlimə Xəmsə və Zəncan məsələsi həqqində danışmağa məcburam. Hamınız bilirsiniz ki, bu vilayətin əhalisi dil və adab və rüsum cəhətindən təmmamilə azərbaycanlıdırlar. Hətta axır vəqtlərə qədər oranın hakimi təbrizdən tə'yin olunardı. Bundan əlavə milli nehzətimiz başlanan zəman Zəncan bizim müdaxiləmiz olmadan qiyam edib jandarm cəlladların və Xəmsə cəmaətini illər boyu zülm və əsarət altında saxlayıb onların qanını soran Zülfüqari və onun quyuqlarını oradan qovub çıxarmaqla nehzətimizin pişrəftinə səbəb olmuş, azərbaycanın ayri nüqtələrindən daha böyük fədakarlıqla irtica' qüvvələrinin ölkəmizdə rixnə tapmasının qabağını almağa çalışmışdır.

Bizə mə'lum deyil nə səbəbə dövlət nümayəndələri Xəmsənin azərbaycandan ayrılmasında israr edirlər. Hənuz bilmirik ağayi Qəvamülsəltənə hansı amillərin təəsirində Zəncan əhalisinin bu məşru' həqdən məhrum etməyə təsmim tutmuşdur.

Hər halda biz danışıq zəmani bu xüsusda uzun- uzadı münaqişəyə və mübahisəyə mə'ruz olduqdan sonra ümumi iş xatirəsi üçün ağayi Müzəffər Fiyruzun müvafiqətnamədə mənim adıma yazdığı rəsmi məktuba istinadən müvəqqəti olsada Xəmsəyə təbrizdən hakim tə'yin edilməyəcəyinə imkan verdik.

Ağay Müzəffər Fiyruz aqayı Qəvamülsəltənənin siyasi müavini Zəncanda demokratik nehzətində şirkət edənlərin hər növ' təərrüzlərdən məsun olmaları və oranın əmniyyətini təəmin etmək üçün yerli fədailərdən istifadə olunması, həmçinin Zülfüqari və Yəmini və Əsləhədarbaşı kimi xəlv düşmənlərinin Xəmsəyə yol verilməyib onların hər növ' təhrikatının qabağı alınmasını kətbən və rəsmən tə'əhhüd etmişdir.

Əlbəttə bizim nüqtəyi nəzərimizcə bu kafi dəyildir. Mən teleqrafxanaya toplanan Zəncan əhalisnə əmniyyəti hifz edib və nehzətimizi idarə edənlərin hüsn niyyətinə inanmalarını tövsiyə etdim. Biz bütün iranda azadlıq və əmniyyətin dəvam və bəqası yolunda mübarizə etdiyimizə görə Xəmsə və Zəncanda qabağa çıxa bilən hadisələrə biz biytərəfanə bir göz ilə baxa bilməyəcəyiz. Ona görə də danışıq hər nəhv ilə qurtarır- qurtarsın, Xəmsə və Zəncanda olan firqə təşkilatımız günü- gündən fəaliyyəti artırıb baş qalldıra bilən irticai ünsürlər ilə əsasli bir surətdə mübarizə edəcəkdir.

Xəmsə demokratların incitmək üçün (!) uzadılan əllər kimin tərəfindən olur-olsun abədi olaraq kəsiləcəkdir.

Biz hənuz məəyus dəyilik, ümid edirik ağayı Qəvamülsəltənə bu xüsusda bir qədər mütaliədən sonra rəyini dəyişməyə müvəffəq olacaqdır.

Bu olmasa da madam ki, bizim dilimiz, ehsasatımız və adab və rüsum, biləxərə sərniviştimiz birdir heç müvəqqəti tədbir bizi bir-birimizdən ayırmağa səbəb olmayacaqdır. Möhtərəm həmvətənlər!.. Bu sözləri danışmaqdan mənim məqsudum xüdsitalıq, həmasəquluq dəyildir. İndi bizim söz və ibarətpərdazlıq ilə məşğul olmağa vəqtimiz yoxdur. Mən hal qəziyyəni olduğu kimi sizə şərh verməklə gələcək vəzifəmizi aydınlaşdırmaq imkanını zənn edirəm əldə edə bildim.

Gələcək vəziyyə, aldıqlarımızı saxlamaq və ondan xəlqimizin səadəti üçün istifadə etməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün qabağımızda duran ən mühüm vəziyyə Məclis Şövrayi Milli intixabatının azadixahlar nəf'inə əncam tapmasıdır. Bu işdə müvəffəqiyyət tapa bilməzsə mən demirəm qazandıqlarımızı saxlaya bilmirik, lakin işimiz çox çətin olar. Onda naçar olarıq yenə də silahi ələ alıb və vuruşma və çarpışma ilə məqsədimizi əldə edək. Demək məsələ hənuz xatimə tapmamış, fəqət mübarizənin şəkli dəyişmişdir. Bu mübarizədə hanki tərəfin fəaliyyəti- tədbiri daha artıq, təşkilati daha münəzzəm isə qələbə onunla olacaqdır. Zənn edirəm firqə və xəlqimiz bu işdə imtahan vermış olduğunda, müvəffəqiyyətimizə şübhə yeri qallmır.

Bununla belə yenə də fəaliyyət, yenə də gözü açıqlıq, yenə də fədakarlıq lazımdır. Mütəssifanə söz çox, vəqt isə az dir. Bununla kifayətlənib bütün İran azadixahlarına birlik, müvəffəqiyyət arzu etməklə onun ələmdari olan Azərbaycan Xəlqinə əbədi səadət təməna edərək sadə bir dil ilə deyirəm:

Məhv olsun onun azadlığını məhdud etmək istəyən xain və mürtece' iste`mar nökerləri!
Yaşasın Azərbaycan!

Fədailər Atası Və Azərbaycan Milli Hökumətinin Baş Vəziri Ağayı Piyşəvərinin Azərbaycan Məclis Millisinin Axirinci İclasındaki Nitqin Xülasəsi

Möhtərəm ağalar! Mənim bu günkü danışığım elə fikir edirəm ki, xəlqimizin mübarizə tarixində bir səfhəni qurtarıb ikinci bir səfhənin başlanması tarixidir. O vəqt ki, siz mənə e'timad edib milli nehzətimizi idarə etmək üçün vəzirlər hey'ətini intixab və məclisə mü'ərriflik etəmyi mənə tapışdırdız, o vəqt azərbaycanda dövlət naminə heç bir şey yox idi. Dövlət təşkili və vizarətxana idarə etmək bizim hamımız üçün sabiqəsiz bir iş idi, mən azərbaycanda demokratik nehzətində iştirak edənlərdən və xəlqimizin səadəti yolunda çalışan adamlardan bir nəfər tapa bilmədim ki, onun vəzirlik sabiqəsi olsun.

Ona görə firqənin göstərişi ilə cavan adamları intixab edib onları vəzir məqamına yetirmək üçün məclisə pişnahad etdim.

Firqəmizin geniş və münəzzəm təşkilati və mübarizə meydanında aldığımız təcrübələr bizə imkan verdi fikir edək ki, vəzir olmaq əşrafiyyətdən və uzun müddət idarələrdə çalışmaqdan asılı deyildir. Ona görə mülahizə və mühafizəkarlığı kənara qoyub cəsuranə qədəm götürməkdən pərhiz etmədik, mən vəzirlər hey'ətinə də'vət etdiyimiz əşxasın demokratiyasına və azadixahlığına inanmışdım, buna binaən onları irəli çəkib və məmləkətin sərnivıştini onlara tapışırmaqdan qorxmadım. Bu, görülməmiş bir iş olduğu üçün tehranda və başqa yerlərdə nəzərə bə'id gələbilərdi. Lakin biz buna e'tina etməyib hökuməti təşkil verdik. Unutmamalıdır ki, bu hökumət mə'muli bir hökumət deyildi. O, həqiqətdə bir inqilabi komitəyə bənzəyirdi. Adətən inqilab mövqeyində imkan olmur ki, mə'muli bir dövlət təşkilati iş başına gəlsin, ona görə də inqilabçılar işi idarə etmək və qanuni dövlət zəminəsi düzəltmək məqsədi ilə mə'mulən müvəqqəti bir inqilabi komitə intixab edərlər. Amma biz bunu etmədik. Buna görə Milli Hökumətimiz inqilabi komitə deyildi. O, Məclis Milli tərəfindən intixab olunduğuna görə inqilabi olduğu halda qanuni bir hökumət idi.

Tarixin cür bəcür mö'cuzələri vardır. Bir vəqt olur ki, tarix elə bir müəssisə vicuda gətirir ki, onun dünyada heç sabiqəsi ola bilmir. Məsələn Rusiyədə böyük Oktoabr inqilabının nəticəsində elə bir hökumət meydana çıxdı ki, dünyada onun sabiqəsi və nəziri yox idi. O, fəhlə, kəndli ittifaqını təmin edən bir hökumət idi. Fəransa inqilabi da özünə məxsus hökumət şəklini vicuda gətirdi. Bizim bu Milli Hökumətimizin nəziri isə tarixdə demək olar ki, çox azdır. Bizim hökumətimizin gördüyü işlər və həyata keçirdiyi tədbirlər qanuni yol ilə olmuşdur. Lakin inqilabi təşkilatda və təhəvvül zamanında bu kimi sazman çox az görülmüşdür.

Buna da səbəb firqəmizin düzgün rəhbərliyidir, məclis daxi firqəmizin rəhbərliyi altında təşkil olunduğu üçün bu işi görmək nisbətən səhulet ilə mümkün oldu. Bundan əlavə həmişə Məclis ilə Firqə və dövlət arasında möhkəm təvafüq nəzər və səmimiyyət var idi. Məsələn Heyət Dövlət gecə saat 4 də iclas edirdi və Məclis də bir saat ondan sonra o iclasın pişnahad etdiyi layihəni təsvibə yetirib həman gün o qanun icra olunurdu. Xəlf isə bu işdə böyük ehsasat nişan verdi, bizim işlərimizin səri' bir surətdə pişrəft etməsinin əsasi səbəblərindən birisi də budur. Bu mənim heç yadımdan çıxmaz ki, 21- Azər günü mən 20-dənən ziyadə mühüm işlər həllində təsmim tutub bərq-asa surətdə onları əncam verməyə müvəffəq olmuşdum. O gün ağayı Biyriya ilə bərabər dolandığım yerləri o mənə söylədikdə özüm də heyrətə qalırım. Məclis Millimiz açıldandan birneçə saat əvvəl onun nizamənəməsini yazıb, sonra məclisi iftitah edərək nizamnamənin təmam maddələri ətrafında izahat verib təsvibə yetirdikdən sonra həmin gün məclisin heyət rəiysəsini nizamnamə üzrə intixab etdik. Nəhayət Milli Dövləti qurub onun bənaməsinə tənzim edərək məclisə təqdim etməklə işə başladım. O gün hənuz bütün azərbaycanda irtica'ın barmaqğı ilə oynayan qüvvələr mövcud idi. Məsələn Təbriz, Urumiyə, Ərdəbil, Şahindəj və qeyr yerlərdə qoşun saxlovları biz ilə dəst və pəncə nərnm etməyə hazırlanırdılar. O gün ki, məclis və dövlət təşkili ilə məşğul idik dava və cəng qorxusu hər an şiddət tapırdı və Məclis Milli eşikdə guruldayan müsəlsəl və tufəng səsləri altında öz fəaliyyətinə idamə verirdi. Əgər unutmamış olsaz sərtip Dirəxşani ilə aparılan danışıqların bünbəstə yetişdiyi cəhətdən sizdən müharibə etmək məqsədi ilə rəy-e'timad istədim və sizlər hamınız ayağa qalxıb və azadlığımızdan müdafiə etmək üçün silah tələb etdiz. Bunlar hamısı dastanlarda və qəhrəmanlıq əfsanələrində yazılan işlərdir, ağıl buna inana bilməz. Mən bu sözləri ağzıma alıb danışanlardan deyiləm. Lakin, məclisin axır dövrəsi olduğu üçün istəyirdim gördüyümüz işlər tarixdə səbt olunsun. Qoy tarix yazsın ki, qan tökülmənin qabağını almaq üçün bu qədər ağır işlər gördüyüm halda mən altı saat təmam sərtip Dirəxşani ilə danışıq aparmağa məcbur olub biləxərə xəlqin arzusunun əncam verməyə müvəffəqiyət tapdım. Mən özümdən tərif etmək istəmirəm, bu mənim şəxsimə aid deyildir, mən bir nəfər Fədayi kimi tapışırılan vəzifələri əncam vermişəm. Bu, bəlkə xəlqimizin qüdrəti və firqəmizin fəaliyyətindən bir nümunə ola bilər. Bunlar xəlqimizin və firqəmizin qüdrətini, vəhdətini və fəaliyyətini isbat edir. Bu iş ki, azərbaycanda başlanıb bütün iranda azadlıq və demokrasi üsulunun bərpası üçün möhkəm bir paya olmuşdur. Yüzlərcə dəlillər vardır ki, bu iş bütün iranda tövs'i'ə tapacaqdır.

Bu isə ancaq o kimi qəhrəmananə fəaliyyətin məhsulu və nəticəsidir. O gün bütün firqəmiz ayağa qalxmışdı. Ona görə də biz onun arzularını həyata keçirmək üçün heyratəvər bir qüdrətə malik olduğumuzu hifz edib mö'cuzələr yaratmağa nail ola bilərdik və biz bildiyiniz kimi 21- Azərdə yazdığımız bənamə üzərində işə başladım. Bir günün ərzində köhnə hökuməti yıxdım və yeni təşkilat vicuda gətirdik. İndi isə o bənamədən çox böyük məsafədə irəli getməyə müvəffəq olmuşuq. İcra etdiyimiz bənamədən əlavə az zamanın içərisində beş böyük bina tikdirməyi qərara almışım ki, bunların da hər birisi bir million tükənə başa gələcəkdir və onlara başlamaqla təmam işsizləriməzə iş

tapıla biləcəkdir. Əgər yadınızda dirsə bir vaxt azərbaycana üç yüz min tükən ətiyəyi mülkanə verilmişdir ki, heç kəs bilmədi o haraya xərcləndi. Amma indi isə biz yuxarıda dediyimiz saxtımaları vicuda gətirmək üçün 5- million tükən onlara təxsis vermişik.

Bu yolları biz firqəmizin fəaliyyəti sayəsində və xəlqimizin iradəsinin gücü əsərində topraqların altından çəkib çıxarmışıq. Biz heç bir kəsin nəzərində olmayan sərvəti ortaya çıxardıq. Bu fəqət xəlqimizin iradəsinin tövlidi olan firqə və hökumətimizin gücü idi. Bu isbat edir ki, xəlq gerek öz işlərini özü intixab elədiyi şəxslərə tapşırınsın.

Tehran dövləti bizə pul qoymamışdı. Biz hökuməti ələ alan mövqə'də bankda iki milyon tükən pul var idi ki, dövlət idarələrin hüququnu təmin etmək üçün həman Azər ayında biz iki o miqdarda pul təhiyə etmək məcburiyyətində qaldıq. O vaxt mürtece'lər bizim üstümüzə mətbu'at və əsləhə vasitəsilə həmlə etməkdə idi. Biz məcbur idik ki, aldığımız azadlığı və qurduğumuz hökuməti saxlayaq. Biz hökuməti müdafiə etməkdən ötrü üç ay fəqət fədailərin qüdrətindən istifadə etdik. Biləxərə münəzzəm arteş müqabilində tək fədailər gücünə müqavimət mümkün olmazdı. Naçar idik ki, Milli Qoşun təşkil verək. Bundan ötrü də pul lazım idi. Əvvəllərdə müşğulata təsadüf etdik. Vəli çox tez bir zəmanda işə müsəllət olub pul təhiyyəsi işkalını da ortadan apardıq. Bunların hamısı ilə bərabər mübarizə bizim üçün çox çətin idi. Hökumət iki təmayülün arasında qalmışdı. Bunlardan biri sağlar və ikincisi sollar idi. Əgər əvvəl təbəqə yəni mütəməkkin və varlılara artıq təmayül göstərseidik, o vaxt kargər və əkinçilər bizdən rənciydə olardılar. Bərə'ks əgər kargər və əkinçilərin tərəfini saxlasaydıq varlılar bizimlə mübarizəyə çıxıb bir iddə yoxsullarsa onlara alət olardılar. Ona görə orta bir xətt hərəkət intixab edib hər iki tərəfin mənafə'ynin hifz olunmasına çalışdıq. Sağ və sol hizbinin hər ikisi bizim siyasətimizə inanıb onu qəbul etdi və nəhayət, onların hər ikisinə də sabit oldu ki, Milli Hökumətin götürdüğü orta xətt hərəkət daha düzgün imiş. Məxsusən kəndli əməldə gördü ki, Demokrat Firqəsindən sıvay ona yaxın və ürəyi yanan yoxdur.

Milli hökumət yeganə müəssisədir ki, kəndli və zəhmətkeşlərin istəklərini yerinə yetirməyə çalışır. Biz nə zərə'in həqqini malikə və nə də malikin həqqini zərə'ə satdıq. Biz fəqət xəlqin malı olan xalisə yerlərin həqqiyi sahibi olan əkinçilərin arasında böldük. Biz malikiyyət əsasını möhkəm saxladığımız və malikləri inandırdığımız ki, onların həqlərini payəmal etmək xəyalında dəyilik. Biz bir dəqiqə belə rahat durmamışıq. Həmişə iş görüb işin pişrəfti üçün təşkilat yaratmışıq. Hər bir sahədə böyük qədəmlər götürməyə məxsusən xəlqimizin əxlaqında böyük təgyirat əmələ gətirməyə səbəb olmuşuq. Xəlqimiz mədəniləşmiş və alicənab bir xəlq olmuşdur. Məsələn, mitinqlər və ictimalarda anlaqlı və mətanətli bir intizam hiss olunur. Hətta xırda uşaqlar ki, tozun torpağın içində bir birilə savaşımaqla vaxt keçirirdilər, onlar da indi islah olunub münəzzəm surətdə dəstələr təşkil edir, müfid işlər ilə məşğul olurlar.

Yuxarıda dedim ki, Milli Hökumət bir müvəqqəti inqilabi komitə idi. Lakin ayrı nüqtəyi nəzərdən bu hökuməti tam mə'nası ilə qanuni, rəsmi və demokratik bir hökumət tanımalıyıq. Çünki biz əvvəlinci qədəmdə Məclis Millinin verdiyi qanun üzrə rəftar etməyə əhəmmiyyət verib bir qədəm də olsun qanundan kənara çıxmaq istəmədik və heç bir nəfərin də olsun həqqinin zayə` olmasına çalışmadığımız və həmişə sə'y etdik ki, tədbirlərimiz sülh və səfa yolu ilə həyata keçsin. Bu nüqtəyinezərdən Milli Hökumət inqilabi komitə deyil idi. O fəqət qanuni bir hökumət idi...

Belə bir hökumətin nəziri tarixdə az ittifaq düşə bilər və demək olar ki, bu, tarixin elə mö'cüzələrindəndir ki, fəqət inqilab mövqə'ində nagehani olaraq tapılıb xəlqi heyretə qərq edər. Azərbaycanın xaricində yaşayan əşxasa bizim işlərimiz çox tə'cili gəlirdi. Biz özümüz işin içində olduğumuz üçün gördüyümüz işlər gözümüzə elə böyük görsənir, lakin bunlar xaricdən baxanları heyretə salır. Bir az müddət içərisində boş əlilə böyük işlər meydana çıxarmışıq. Məsələn Milli Bank, Daraülfunun, Radio təşkilatı, şəhərin lüləkeşliyi, Milli Qoşun və bu kimi ümumun mənəfə'ətini təmin edən böyük işlər fəqət xarüquladə himmət və fədakarlıq nəticəsində ola bilər.

Maarif, fəlahət və səhiyyə xüsusunda danışmaq istəmirəm, çünki vəzirlər bu barədə lazimi qədar izahat verdilər. Bizim işlərimiz ibtikar üzrə olmuşdur və onların heç biri Tehran işlərinə bənzəmir. Bizim məclisimiz Tehran məclisinə oxşamır. Mən və mənim yoldaşlarım heç birimiz sabiqdə vəzir olmamışıq. İndi ki, ağayi Şəbistəri məclisə rəislik edir o onun fəqət öz ibtikarıdır.

Bunlar hamısı xəlqimizin ibtikari sayəsində vicuda gəlmişdir. Bizim gördüyümüz işlərin nəticəsinin İranın ayrı yerlərində də inikası var. İndi Tehran bizim işlərimizi təqlid edir. azərbaycanda yer bölgüsü həyata keçirildiyi üçün bütün iranda da əməli olacaqdır.

İndi İranın ayrı nüqtələrinin xəlqləri Azərbaycanda görülən işlərin arzusunu çəkirlər. Əgər onlar istəyir ki, bizim nail olduğumuz müvəffəqiyyətlərə nail olsunlar gerek böyük zəhmətlər sərf etsinlər. Əgər onlar istəsələr Azərbaycanda olan cərəyanla özlərini həmahəng etsinlər və burada görülən islahatı öz yerlərində əməli etsinlər, gerek onları əhatə edən gəndablardan kəsafətləri mürtəfə' etsinlər.

Yəəni Təbrizdə Amerika müxbirləri mənimlə müsahibə edərkən onlara dedim əgər mənə imkan olsaydı mən Azərbaycan nehzətinin həqiqi mahiyyətini və Azərbaycan xəlqinin pak və hərəətli ehsasatını bütün Urupaya və Amerikaya gedib oranın sakinlərinə bildirərdim. Biləxərə Şovralar İttifaqının düzgün siyasəti sayəsində mürtəce'lərin oxu daşa dəydi. Azərbaycan nehzətini Şovralar İttifaqının hesabına yazma bilmədilər. Mən bu axır vəqtlərdə təmas etdiyim xarici diplomatların hərəkat və rəftarını gördükdə bu əqidəyə gəldim ki, müstəmləkə sahibi olan dövlətlər içərisində həqiqət yoxdur. Onlar istəyirlər neçə millionluq bir xəlqi öz mənfəətlərinin və şum məqsədlərinin qurbani etsinlər. Onların məqsədləri fəqət qazanmaq, qazanmaq, qazanmaqdır.

Belə bir zəhəralud və tufanlı dəryada Milli Hökumət müvəffəq oldu öz xəlqinin mənafe'ini və həqqini təşxis verib onu hiyf etsin. Biz o fitnəkar töhmətlərin qabağında möhkəm dayandıq. Xarici siyasət meydanında ciddi və əsaslı qədəmlər götürüb aqılanə və düzgün tədbirlər görməyə müvəffəq olduq. Biz burada bir az tünd getsəydik uduzmuş olardıq. Ona görə də nəhayət dərəcədə mətanət ilə rəftar etdik.

Biz İran istiqlaliyyətinə xidmət edib onu təəmin etmişik. Bizim nehzətimizin qüdrəti çox böyükdür. Ona görə biz eləyə bildik ki, istədiklərimizi əldə edək. Mərkəzi hökuməti qorxudan şey fəqət Azərbaycan nehzəti idi. Hətta bizim əleyhimizə 9 ay ciddi mübarizə aparan şəxslər indi bizim demokratik nehzətimizi təhsin edirlər və onun bütün İrana yayılmasına çalışırlar. Bu da bizim aqılanə siyasət və düzgün iqdamatımızın əsərində olmuşdur.

Bizim qurduğumuz hökumət müqəddəs və pak siyasət üzərində əsaslanmışdır. Xəlqin asayiş və əmniyyəti də onun nəticəsində əmələ gəlmişdir.

İranın istiqlaliyyətinin hiyf olunmasından ötrü gerek İranın başqa nüqtələrində yaşayan xəlqlər də Azərbaycanlıların işindən nümünə götürsünlər. Bizim nehzətimiz qurtarmayıb bəlkə mübarizəmizin şəkilli dəyişilibdir. Ona görə də hərks bu sazişdən su-istifadə xəyalında olub və fikir edə ki, gerek xəlqə zor desin, bu kimi əşxasla ciddən mübarizə olunacaqdır. Onlar qanun və xəlq mücazatından qaçabilməzlər. Biz bütün İran əhalisini inqilaba dəvət etmək istəmirik. Bəlkə məmləkətdə demokrasi üsulunu əmələ icra etməyə çağırırıq.

Bir Qədar Də İranın Ümumi Vəziyyətindən Danışmaq Lazimdir

Bizim milli nehzətimizin başlanğıcında Tehran ruznamələri şeytənət nüqtəyinəzər ilə yazırdılar ki, əgər Tehran zərbaycana yaxşı baxsaydı və ora adil hakim göndərsəydi Azərbaycan nehzəti qabağa çıxmazdı. Lakin işin həqiqəti belə deyil. Nehzətimiz fəqət Azərbaycan xəlqinin iradəsi və imani üzərində vicuda gəlmişdir.

Azərbaycanlıların özlərinə görə dili, adab və rüsumu, tarixi, milliyəti və xüsusiyyəti vardır.

Azərbaycan xəlqini Xüzistanlıya, Xorasanlıya, və başqalarına bənzətmək olmaz. O ümumiyyətdə İranlı olduğu kimi xüsusiyyətdə də Azərbaycanlıdır. O siyasət ki, Xüzistanda icra edilir burada ola bilməz. Azərbaycanlı qərnələr boyu azad yaşamaq istəyirdi, Azərbaycan xəlqi istəyirdi ki, öz sərniyişində dəxalti olsun. İran Tehrandan ibarət deyil. Gerek Tehran siyasətində bütün İranın tə'siri ola. Azərbaycan hər şəkil ilə olursa olsun öz xüsusiyyətini hiyf edəcəkdir. Altı yaşlı Azərbaycan balasının ağzına özge bir dili, cəbrən soxmaq olmaz. Dava çörək və yaxşı hakim davası dəyildir. Demək milli nehzətimiz daha dərin və əmiq səbəblərdən meydana çıxmışdır.

Bu nehzət fəqət Azərbaycanlılıq təəssübü əsərində vicuda gəlməmişdir. Bunu ayrı dona geydirmək və ayrı cür tə'bir etmək səfahətdir. Bilirsiz ki, muharibənin nəticəsində İranda istibdad hökuməti yıxıldı və ondan sonra zahirdə demokrasi bir hökumət əmələ gəldi. Lakin ona heç demokrasi demək olmazdı. Onun iş başına gələməsilə dövlət dəstgahında heç bir dəyişiklik əmələ gələmədi. Biz bu zahiri demokrasi hey'ət hakiməyə itminan edə bilməzdik, ondan ötrü ki, 13-cü məclis ə'zasının hamısı və 14-cü məclisə seçilənlərin əksəriyyəti onlar idi ki, Rizaxan özü onlara qabaqki məclislərdə yer vermişdir.

Həqiqətdə iranda Rizaxandan sonra heç bir təğiyrat əmələ gələməmişdi. Fəqət istibdadın şəkili dəyişmişdir. Vaqə'də Rizaxanın yerini ondan daha kiçik, daha həris olan Süheyliyə və Tədəyyünlər, Həkiyəmlər, Saidlər və Sədrüləşraflar tutmuşdular.

Beləliklədə iranda xəlq azadlığı üçün böyük bir xəter hiss olunurdu. Qorxu gündən günə artırdı.

Çünki müharibə qurtarandan sonra müttəfiqlər irandan xaric olacaq idilər. Onlar iranda olarkən mürtəce'lər bir qədər zahiri gözəlməyə məcbur olurdular. Beləliklə iranda iki qüvvə arasında kəsgin mübarizə gedirdi. Bu iki qüvvədən biri qalmalı idi. Xəlq qüvvələri günügündən zəifləndirdi.

İrtica'i qüvvələrin əlində hökümət və pul və silah olduğuna görə onlar qüvvət tapırdılar. Onlar yerlərdə kəndliləri incitməyə, azadiyxah ruznamələri tovfif etməyə, ittihadıyyə və azadiyxah təşkilatları bağlamağa başlamışdılar.

Belə bir zəmanda İran xəlqinin azadlığının ortadan getməsi üçün bir yol fikir etmək lazım idi. Azadlıq mübarizəsi həyat və mümat mübarizəsi idi. O vaxt biz yoldaşlarımızla fikirleşib və hərcürə söhbət edirdik nəticə ələgilmirdi.

Nəhayət, biz gördük ki, danışmaq ilə bir nəticə əldə etmək olmaz. Gərək gücün qabağına güc ilə çıxmaq. Ona görə də 12- Şəhrivərdə az iddə ilə cəsuranə qədəm götürüb qabağa çıxdıq və azərbaycanda azadlığı həyata keçirməklə bütün iranda azadlığın tə'min olunmasını nəzərdə tutduq. O vaxt biz aşıkar surətdə yazmışdıq ki, bütün İran azadlığını tə'min etmək üçün azərbaycanda böyük bir nehzət yaratmaq lazımdır.

İran irticai Azərbaycan xəlqinin əlilə yıxılmalıdır. Ona görə bugün deyirik ki, Azərbaycan İran azadlığının zəminidir. Əgər bundan sonra mürtəce'lər qüvvə tapıb imza etdiyimiz müvafiqətnamənin tək bir maddəsinə əl vursalar yenə ayağa qalxıb onu müdafie edəcəyik.

Biz bir də irtica' boyunduruğu altına girməyəcəyik. Gərək irtica'in qabağı alınsın. Bizim e`lamiyyəimiz nəşr olunan günədək irtica' teleqraf və ictimadan qorxmayıb xəlqin sözüne əhəmmiyyət vermirdi. Bizim e`lamiyyəimiz əvvəl dəfə onların kürküne birə saldısa da ona əhəmmiyyət verməyib dedilər ki, bu e`lamiyyə də deyilmiş sözlərdən biridir.

Biz bu mövqə'dən istifadə edib firqə təşkilatını bərqasa bir surətdə vicuda gətirib məhəlli hHzb Tudə təşkilatı ilə birləşib vahid qüdrətli bir firqə vicuda gətirdik. Mərağa, Sarab, Miyana və Zəncanda fədailərimizin tufənglərinin səsi eşidilən günədək mürtəce' hökümətlər bizim e`lamiyyələrimizin həqiqi qüdrətini dərk edə bilməmişlərdi. O vaxtdan bəri Azərbaycan qüdrətli bir amil tanındı.

Mürtəce'lər əvvəlcə istəyirdilər cürbəcür yollar ilə bizim təşkilatımızın və nehzətimizin qabağını alsınlar. Ona görə də azərbaycana Katuziyan, Zəngənə və Vərəhram kimi satqınları göndərmişdilər. Vəli nəticədə ümidləri kəsildi və sabit oldu ki, xəlq nehzətini aradan aparmaq olmaz.

Təcrübə onlar üçün yəəsavər oldu, sübut etdi ki, bu nehzət Azərbaycan xəlqinin qəlbindən qopan bir tufan imiş. Bizim mübarizəmiz irtica'in zülm və əsarətindən qurtarmaq mübarizəsi idi. Bu mübarizədə millət bizim arxamızda dayanmışdı. Eyn zəmanda İran azadixahları da Azərbaycan nehzətini düşünüb və onu təqviyyət edirdilər. Burada irtica' əl-ayağını itirib xaricilərə mütəvəssil olmağa başladı və istədi ki, bizim nehzətimizin rəngin dəyişdirib hay-küy ilə onu aradan aparsınlar. Lakin xəlqimizin möhkəm iman və əqidəsi onlara faiq gəldi. Ona görə də məcbur oldular, fəqət bir rəy əksəriyyəti ilə ağayi Qəvamülsəltənəni hökümət başına gətirsinlər və onun vasitəsilə azərbaycanın demokratik nehzəti ilə hesablaşsınlar. Bu, güzəşt deyil idi. Bəlkə onlar məcbur idilər. Mürtəce'lər bildirdilər ki, ağayi Qəvamülsəltənə uzun-uzadı təcrübəsinin sayəsində eləyə biləcək Azərbaycan ilə razılaşmağa yol tapsın. Əlbəttə ağayi Qəvamülsəltənənin iş başına gələməsi bizim üçün müvəffəqiyyət idi. Lakin onun kabinetində yenə də İran mürtəce'ləri birləşmişdi. Onları kabinetə də'vət etməyə ağayi Qəvam məcbur idi. Bu işi görəməsəydi əksəriyyət qazana bilməzdi. Bu da ağayi Qəvamülsəltənənin ustadlığına dəlil ola bilər idi. İran məclisində irticai hədəflərdən başqa bir də xüsusi hədəflər vardır ki, hər kəs çalışsın öz adamlarını iş başına gətirsin.

Ağayi Qəvam nümayəndələrin ruhiyyəsinə bəld olduğu üçün bundan istifadə etməyə müvəffəq oldu. Ondən başqa ayrı cür bir yol yox idi.

Əlbəttə ağayı Qəvamülsəltənə gələcəkdə o adamlardan yaxasını qurtaracaqdır. Bu işi görməzsə təkiyə etmək istədiyi azadixahların e'timadını cəlb edə bilməyəcəkdir. Bu kabinə Kirilovun mə'ruf balıq, ördək və xərçəngin ərabə çəkmək hekayəsini xatirə gətirir. Bununla belə kabinə hərəksdən təşkil olursa olsun Azərbaycan nehzətinin təkamülü əsərlərində meydana çıxmış və bizim ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Hətta kabinetdə elə adamlar vardır ki, Azərbaycan dili ondan ötrü ölümdən bətdədir. Bavücd-in o, bu dilin Azərbaycanda tədris və inkişafına əngəl törədə bilməmişdir.

İndi biz nə inki ibtidayi məktəblərdə hətta mütəvəssitə və ali məktəblərimizdə də öz ana dilimizdə təhsil etmək həqqini almağa müvəffəq olmuşuq. Bundan başqa əsas məsələlərdən biri də torpaq məsələsidir. Biz 12- Şəhrivər bəyannaməsində fəqət xalisə və xəlq düşmənləri yerlərinin əkinçilər arasında bölünməsinə irəli sürmüşdük. İndi mübarizə nəticəsində bu sahədə daha artıq müvəffəqiyyət qazanmışıq və Tehran isə bizim dalımızca gəlməyə məcbur olmuşdur.

Əlbəttə onları bu işlərə vadar edən bizim qüdrətli nehzətimiz və düzgün siyasətimizdir. Bununla da irtica'nın ərkanına böyük rəxnə düşmüşdür. Bu vasitə ilə 40 il təmam məşrutə inqilabının nəhalının üstündə qalan ağır daş bir az da olsun kənara çəkildi. Məşrutə inqilabi ondan ötrü idi ki, xəlq hakimiyyəti öz əlinə alsın. Lakin daxili və xarici mürtəcə'lər onu boğmuşdu. Hakimiyyət müstəbidd şahın əlindən müstəbidd adamların əlinə düşmüşdü. Bizim nehzətimiz 40 il rakid qalmış məşrutə nehzətini diriltdi. İndi əlbəttə irtica' təmamilə ölüb aradan getməyibdir. Bəlkə onlar 15-ci məclisdə yenə də nüfuz tapmaq istəyirlər. Onlar firqə təşkilatımızdan qorxurlar. Bizim nehzətimiz iranda böyük bir zəminə hazırladı. Azərbaycan nehzəti böyük bir firqəyə və xəlqə təkiyə edibdir ki, bu da böyük bir amildir. Ayri bir amil gündən günə azadiyxah təşkilatların güclnməsi və torpaq bölgüsü nəticəsində İran kəndlilərinin nəzərinin cəlb etməsi və onları nehzətimizə tərəfdar halına salmasıdır. Dediym kimi tarixin mö'cüzələrindən biri də Qəvamülsəltənə hökumətinin təşkili ilə bizim xəlq qoşunlarımızın təşkilinin bir vəqtə təsadüf etməsidir.

Bir Neçə Kəlimə Də Müvafiqətnamə Həqqində Demək Lazımdır

Sizə təqdim etdiyimiz müvafiqətnamə bu sadəliklə meydana çıxmamışdır. Onun hər bir maddəsində mükərrər həllaclıq olunmuşdur. Milli Hökumət özünü xəlqin və tarixin qabağında məsul görürdü ki, işi səhl tutmamış var qüvvəsilə xəlqin hüququndan müdafiə etmişdir. İcazə verin bağlanan müvafiqətnaməni oxumaqdan qabaq onun zamin icrası barəsində bir neçə söz deyim. Əvvələn bunu bilməlisiz ki, biz bu işi başlayan zəman zamin icra ola bilən heç bir qüdrətə malik deyildik.

O vaxt biz heç növ' vahiməyə yol verməyib istədiyimizi almağa müvəffəq olduq. İndi də onu saxlaya biləcəyimizə imanımız vardır. Bir də bu müvafiqətnamənin birinci zamin-icrası xəlqimiz və Milli Məclisimizdir. Bu məclisimiz həmişə aldığımızın zamin icrası olacaqdır. Azərbaycan həmişə öz məclisinin dalınca gedəcəkdir.

Xəlqimiz və məclisimizin zamin icrası isə firqəmizdir. Firqə heçvəch ilə mürtəcə'lərə imkan verməyəcək ki, aldığımızı ortadan aparsınlar. Məclisimizi yaradan firqəmiz onun da zamin icrasıdır. Digər zamin icramız Azərbaycanın xaricində və İran daxilindəki azadiyxah qüvvələrdir. Onlar bilirlər ki, biz olmasaq onları aradan aparacaqlar. Onlar bizdən himayət edib və bizdən də köməklilik gözləyirlər. Bu isə qüvvətli bir zamin icradır.

Azərbaycan azadlığının digər bir zamin icrası gələcək Məclis Şovrayı Milli dir. Ona görə gerek biz elə nümayəndələr intixab edək ki, onlar xəlq tərəfdarları olsunlar. Şübhəsiz ki, biz ona da nail olacağız.

Biz gerek gələcək məclisi elə hala qoyaq ki, o azadlığın mərkəz siqli olabilsin. Hərgah biz müvəffəq olaq ki, Azərbaycandan və İranın başqa nüqtələrindən azadiyxah ünsürlər məclisə intixab olunsun onda irtica'nın qüvvəsini sındırıb iranda azadlığı əbdi surətdə tə'min etmiş olarıq.

İndi bizim qarşımızda iki yol var, ya gerek məclisdə əksəriyyəti vicuda gətirək və ya gerek öz qüvvəmizlə aldığımızı hifz edək. Əgər istəyələr ki, aldığımızı əl uzadalar onda xəlqimiz öz gücü ilə istədiklərini alacaqdır.

Mən öz firqəmiz və təşkilatımızın gücünə inanmışam. Bizim firqəmiz məşrutə kötüyü üstündə göyərmiş bir nəhəldir. Mən fikir edirəm ki, Azərbaycandan gedən nümayəndələrin hamısı azadiyxah olacaqlar. Buna heç şübhə yoxdur ki, firqəmiz imanlı adamları namzəd edəcək. Xəlqimiz artıq düşünüb və bilir ki,

azərbaycanlıların mənafə'ini himz edən yeganə bir qüvvə varsa o da Azərbaycan Demokrat Fırqəsidir. Gərək xəlqimizin içində ittihad, iman və qardaşlıq olsun. İrtica'i fikirlərin zamin icrası da bizim bir-birlərimizə ədəm e'timad və ədəm ittihadımız olabilər. Biz gərək var qüvvəmizlə ittihadımızın pozulmasına yol verməyək. Hər o adam ki, azərbaycanlıların ittihad və ittifaqına zidd olsa, birəhmanə olaraq aradan aparılacaqdır. Bu müvafiqətnamə bizim mübarizəmizin nəticəsində əldə edilibdir. Bununla da bizim mübarizə tariximizdə yeni bir səhifə açılır. Nehzətimiz aldıqlarını burada səbt edir və mübarizəmizin ikinci dövrəsinə qədəm qoyur.

***

Sonra ağayi Piyşəvəri mərkəzi dövlətin 7 maddəli iblağiyəsini və 15 maddədən ibarət olan müvafiqətnaməni oxuyaraq hər maddənin ətrafında müfəssəl surətdə şərh verdilər.

Yeni Dövr , Yeni Şüarlar

Tehran ilə müvafiqətnamə bağlandıqdan sonra fırqəmiz yeni bir dövrəyə qədəm qoydu. Bu dövrə qarşımızda duran vəzifələrə görə fırqənin xəh-hərəkətini dəyişdirmək lazim gəldi. Əgərçi müvafiqətnamə vasitəsilə bütün məsələlər həll olunmamışdır, məxsusən intizamət qüvvəsi və qoşun təşkilati məsələsi bilatəklif halda dir və bu sətirləri yazan gün həman məsələləri qət'i surətdə həll etmək üçün Tehrana, Azərbaycan Əyaləti Əncüməni rəisinin təht-riyastində bir heyət göndərilmişdir, bununla belə mübarizəmizin gedışində böyük bir dönüş hiss olunmaqdadır.

Bu dönüş münasbətillə fırqə öz xəh hərəkətinə təğyir verib şüarlarını dəyişdirmişdir. Dünənə qədər biz Azərbaycan xəlqini əsarət altında saxlayan istibdad və irtica' qüvvələrini əzib ortadan çıxarmaqla, öz hakimiyyətimizi, millətimizi, özümüzün milli dil və milli xüsusiyyətə malik bir millət olduğumuzu sübut etməyə və bu həqqi inkar edib nehzətimizə qarşı duranları silah gücü ilə yolumuzun üstündən götürməyə çalışır, eyn zəmanda xəlqimizin səadətini təəmin etmək üçün böyük islahat nəqşələri təhiyyə və onu fəvriyyətlə şuru edirdik.

Fırqənin düzgün rəhbərliyi sayəsində ayağa qalxmış xəlq isə acılığa, susuzluğa və məhrumiyətə baxmayaraq fırqəmizin şüarlarını əməli etmək uğrunda hər cür fədakarılığa hazır olduğunu əmələn isbat etməkdə idi. Bu isə bizə müstəqil bir surətdə hərəkət etmək üçün geniş fəaliyyət meydanı və böyük imkanlar yarada bilirdi. Bu gün isə şərayit dəyişmişdir. İndi aldığımız həqqi və isbat etdiyimiz millətimizi saxlamaqla xəlqin səadəti üçün başladığımız islahata idamə vermək vəzifəsi meydana çıxmışdır. Bunu isə fırqə yaradıb müsəlləh fədai dəstələri təşkil etmək, jandarm və irtica'i qoşun dəstələrini sürüb Azərbaycan toprağından çıxartmaqdan daha çətin bir məsələ dir. Bu işdə qani soyuqluq, möhkəm əzm və iradə, təşkilati intizama salmaq, fırqə əfradı və xəlqin ruhiyəsini himz etmək kimi ağır və müşğul məsələlər meydana çıxır. Dünənə qədər hakimiyyət yolunda mübarizə etdiyimiz üçün ehsasati təhrik olunmuş xəlq asanlıq ilə ardımızca gəlirdi. Bu gün onu gətirmək üçün münəzzəm təşkilat və əsasli təbliğata ehtiyac vardır. O indi gərək düşüncə və bilik üzərində irəli çəkilsin, ehsasat ani işlərdə faydalı ola bilər. Uzun və tədriyci mübarizələrin silahı isə bilik və təşkilatdır.

Ona görə dir ki, fırqə təşkilatının əhəmmiyyəti meydana çıxır. Ona görə dir ki, xəlqin anlaqlı və düşüncəli təbəqəsi dövlət təşkilatından ziyadə fırqə ətrafında daha artıq düşünüb onun işlərinin gedışinə daha artıq təvəcöh edir.

Fırqəmizin başçısı mükərrər demişdir ki, biz sədr məşərutiyyət azadixahlarının səhvlərini bir daha təkrar etməyəcəyiz. Bu böyük simalar, çox mə'lumatlı rəhbərlər az deyil idi. Onların göstərdikləri istiqamət və nişan verdikləri qəhrəmanlıqlar da çox böyükdür . Vəli onların əldə etdikləri azadlığı saxlamaq üçün düşünəbilməmələri səhv və iştibah hesab olunur. Ağayi Piyşəvərinin həmişə israr ilə təkrar etdiyi məsələ budur. O həmin cəhətdən dir ki, öz nitqlərində və yazılarında fırqə üzvlərinə əldə edilən böyük müvəffəqiyyətlərə güvənib sabahi unutmamalarını həmişə tapşırıbdır, «Azadlığı almaq kafi deyil onu saxlamaq, ondan xəlqin səadəti üçün istifadə etmək şərtidir!» şüarını təkrar edir. Böyük məşrutəçilər məşrutəni aldılar vəli onun saxlaması üçün bir tədbir geçirməyib, bir təşkilat vicuda gətirmədilər. Ağayi Piyşəvəri bunu onlar üçün böyük səhv hesab edir və bunun təkrar olunmamasını

tapşırır. Və firqəmiz isə bu məsələyə təvəccöh etdiyi üçündür ki, təşkilatımızı gündən günə qüvvətləndirmək və xəlqi onun ətrafına toplamaq məsələsinə hər bir işdən artıq əhəmmiyyət verir.

Hərgah poladdan möhkəm intizam və birliyə malik olan firqə təşkilatımız olmazsa müvəffəqiyyətlərimiz məşrutəçilərin müvəffəqiyyətləri kimi müvəqqəti olub irticai ünsürlər ayaqlanaraq onu öz istifadələri üçün yeni bir vasitə olmaq dərəcəsinə tənəzzül verə biləcəklər.

Bu xəteri hiss etdiyi üçündür ki, firqəmizin sədri bütün firqə üzvlərini, bütün xəlqi və bütün azadixahları firqəyə təvəccöh göstərməyə, firqənin dalınca getməyə, firqə işlərini hər bir ayrı işə tərcih verməyə dəvət etmişdir.

Hər bir namuslu azərbaycanlı istər kişi, istər arvat, istər qoca, istər cəvan kim olursa olsun birinci növbədə özünü Demokrat Firqəsinin fədayisi və sərbəzi hesab etməlidir.

O hər işə iqdam etdikdə düşünməlidir ki, bu işə firqə nə cür baxır və bu işin bizim gündəlik şüarımız ilə nə kimi əlaqə və təması ola bilər.

Belə olmazsa alınan azadlığı saxlamaq, ondan xəlqin səadəti üçün istifadə etmək olmaz.

Hənzü xəlq firqəmizə inanır. Ondən öz atiyəsi üçün böyük ümidlər gözləyir. Hənzü qoca arvatlardan başlayıb kiçik yaşlı qızlara qədər, qoca kişilərdən cəvan uşaqlara kimi hamılıqla sabahın qorxulu naümidliyindən xilas olub firqəmizin ümidilə yaşamaqdadırlar.

Hənzü xəlq ürayində deyir, bizim firqəmiz var, bizə düzgün rəhbərlik edən böyüklərimiz var. Onlar bizi acından tələf olmağa, fəlakətə düşməyə, yolçuluq və gədəliğa məhkum olmağa meydan verməyəcəklər. Xəlq bizə, bizim firqəmizə, bizim başçılarımıza, bizim firqəmizin sədrinə bu nəzər ilə baxır.

Azərbaycan kəndli qızlarının cahazi, Azərbaycan kəndli cəvanlarının dirilik sərəmayası biləxərə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin gələcəkdə olan ümid mənbəyi budur.

Buna görə dir ki, xəlq ölkədə olan hər bir dəyişikliyə və hər cür təbəddülata qorxu və ümid ilə baxır. Çünki hamı onun düzgün rəhbərliyinə adət etmiş onun sədaqətinə və qüdrətinə inanmış onu özü üçün ürayi yanan ata hesab və intixab etmişdir. O hiss edir ki, əgər firqəyə bir tərəfdən sədmə varid olarsa onun şəxsi və ictimai zindəganlığı pozulacaq, bununla da ümum xəlqin gələcəyi məhv olacaqdır.

Bu günə qədər xəlq firqəmizə o göz ilə baxmışdır. Şəhrivərin Azərbaycan xəlqinə verdiyi böyük səadət vasitəsi və böyük ümid çırağı da budur, yəni firqəmiz dir. İkinci ilə qədəm qoyarkən bu möhkəm paya üstündə işləməli və xəlqin səadəti xəlqin azadlığının əzəmətli binasını həmin əsasın yəni xəlq e'timadının üzərində qoymalıyıq.

Əlbəttə xəlq bizim qara qaş-gözümüze aşıq dəyildir. Xəlqin əksəriyyətini təşkil edən kənd və şəhər zəhmətkeşləri bizi şəkil və surətimizə görə bəyənmişdir. Bizim gördüyümüz işlər, göstərdiyimiz iste'dad və bürüza verdiyimiz həqiqətdir ki, onların bizə olan məhəbbətini tövlid etmişdir. Bu məhəbbəti əbədiləşdirmək üçün indi daha artıq fəaliyyət göstərmək və daha artıq iste'dad bürüza vermək lazımdır.

On iki Şəhrivər müraciətnaməsini yazarkən, firqəmizin rəhbəri ağayi Piyşəveri fəqət iki nəfər yəni ağayi Şəbistəri və ağayi Bəkan ilə razılaşmış və bu gün firqəmizə rəhbərlik edən bu üç fə dai, əlbirlikdə işə başlamışlar. İndi isə ağayi Piyşəveri iki yüz minə baliğ olan firqənin sədri hesab olunur. Ağayi Şəbistəri isə xəlqin mübarizəsi nəticəsində əldə edin əyaləti əncüməninin başında durur. Ağayi Bəkan isə hər iki rəisin müavinət məqamını dərk etməklə firqə rəhbərliyi və əncümnin fəaliyyətində böyük vəzifələr əncam verir.

İndi firqəmiz içərisində yüzlərcə qəhrəman rəhbərlər meydana çıxmışdı.

Bir illik mübarizənin nəticəsində dünənə qədər adı-sanı xəlqə məchul olan sadə insanlar arasında ləyaqətli hərbi əfsərlər də yetişdirilmişdir: Jeneral Danişyan, jeneral Kəbiyri, jeneral Kaviyan, sərhəng Aram, sərhəng Caviydan, sərhəng Quli Sübhi, və sayir fə dai başçılarını bu gün böyük ləyaqət və yararlıq

göstərməklə nə tək Azərbaycan, bəlkə bütün İranda öz ləyaqət və iste'dadları sayəsində şöhrət qazanmış və xəlqimizin dayaqları olmaq məqamına gəlmişlər.

İndi bizim firqə təşkilatlarımızın başında ciddi və fədakar cəvanlarımız vardır ki, bir il bundan əvvəl onların vicudı müsmir- səmər (yəni fayda verici bir vicud) hesab oluna bilməzdi.

Biz ağayi Piyşəvərinin dediyi kimi çox iş görmüşük, ağıla gəlməyən müvəffəqiyyətlərə nail olmuşuq, lakin bu heç də kafi deyildir. İndi vəzifəmiz daha ağır və işimiz daha çətindir.

Biz gərək aldığımızın saxlanması vəsaylini təmin edək və başladığımız islahatın idaməsi üçün qanuni yollar tapaq. Xəlqimizin azadlıq və səadətini təmin etmək üçün ətrafımızda olan kəsif mühitin təmizlənməsi vəsilələrini təhiyə edək. Bu işə daha ağır və işimiz daha müşğul bir işdir.

Əgər bina olsaydı İrən mürtəce' ünsürləri təht-hakimiyyətində qalsın, o halda bizim müvəffəqiyyətlərimizin əlimizdə qalmasına heçvəchilə ümid bağlamaq olmaz . Biz bu işi daimən nəzərdə tutmalıyıq, ona görə ikinci ildə fəaliyyətimizi Azərbaycan daxilində məhdud etməyib ümum İrən azadixahlarının apardıqları ağır və şədidd mübarizə də iştirak etməliyik.

Bir illik mübarizə bizim üçün İrən xəlqi arasında böyük nüfuz, şöhrət və e'tibar vicuda gətirmişdir. Bundan istifadə edib İrən irtica'ini sərəniqun etmək yolunda böyük qədəmlər götürməliyik. İndi bütün İrən azadixahları bizə qardaşlıq əli uzadır, biz onların əllərini sıxıb birlikdə mübarizəmizə idamə verməliyik. İrən azadixahları e'tiraf edirlər ki, bizim Milli Dəmoqratik nehzətimizin əsəri Azərbaycan hüduda məhdud olmayıb bütün irani işıqlandırmış və bütün İrən azadlığını təzmin etmişdir. Bizim qəflətimiz olursa bütün İrən azadlığının izmehlalına səbəb ola bilər.

Bu məsələni ağayi Piyşəvəri tehranda olarkən Hizb-Tudə təşkilatının rəhbərlərinə açıq bir surətdə bildirmişdi. Onlar Azərbaycan ilə hökumət arasında movrid-müzakirə olan müvafiqətnamənin bir növ' qurtarıb işinə xatimə verilməsini irəli sürmüşlərdi. Ağayi Piyşəvəri özünə məxsus saf və sadəquluq ilə cəvab vermişdi ki, əziz azadixahlar, siz çox tələsməyin, bizim boynumuzda olan vəzifənin ağırlığını düşünün! Biz əgər yanlış bir xətt hərəkət götürüb ciddi bir iştibaha yol verirsək, tək Azərbaycan Demokrat Firqəsi deyil bütün İrən xəlqinin azadlığının ortadan getməsinə bais ola bilirik.

Ağayi Piyşəvəri o gün çox yaxşı hiss etəmişdi ki, bu günə tək Azərbaycan xəlqinin və bəlkə bütün İrən xəlqinin səadəti onun imzasına bağlıdır. O siyasət ilə aşına olan ürəklərin döyüntüsünü belə, hiss etməmiş deyildi. Ona görə on beş günlük danışıq nəticəsində tənzim olunan müvafiqətnaməni imza etmədən Təbrizə müraciət etdi. Öz doğma xəlqini, öz firqə yoldaşlarını müstəqim məşvərət və ittifaqi ilə məsələni həll etmək istədi.

Bizim firqə üzvlərimiz və firqə başçılarımızın hamısı bu məsuliyyəti hiss və dərk etməlidirlər. Millionlarca insanların səadəti bizim düzgün rəftatımızdan, düzgün düşüməyimizdən və düzgün işləməyimizdən asılıdır.

İndi bir İrəndir, bir Demokrat Firqəsi

Biz inanırıq ki, firqəmiz ondan gözlənilən böyük vəzifəni şərəfətlə əncam verəcək və tarixin qızıl səhifələri də onun adını qəhrəman firqələrin sırasında səbt edəcəkdir.

(son)

Təbriz, 12 Şəhrivər 1325

Kitabın sonu